

नमोऽनेकांताय ।

सनातनजैनग्रथमाला ।

१०

भीधर्मभूषणमतिविरचिता

न्यायदीपिका ।

—ॐ—

काव्यतीर्थ-श्रीश्रीलाल व्याकरणशास्त्रिणा
सशाधिता ।

श्रीभारतीयजैनसिद्धांतप्रकाशिनीसंस्थाया महामोत्रिणा

पन्नालाल जैनेन

प्रकाशिता

काशीस्थ-चंद्रप्रभायग्राह्यस्य प्रवचकन श्रीगौरीशंकरलालेन

मुद्रापित्त ।

धीरनिर्वाण सवत् २४४१ । स्रीष्टाब्द १९१५ ।

प्रथमावृत्तिः]

*

[मूल्यमाणकचतुष्क

लक्षणात्मकशब्दानामनुक्रमः ।

	पृ स	प स		पृ.स.	प स
अ			आप्त	३९	३२
अकिञ्चित्करहेत्वाभास	३५	१७	ई		
अतिव्याप्ति	२	१७	ईहा	११	५
अन्वयव्यतिरेकी हेतु	२९	१५	उ		
अनध्यवसाय	३	९	उद्देश	२	३
अनरूपभूतं	२	८	उपनय	३८	१९
अनुमान	२०	१४	क		
अनैकान्तिकहेत्वाभास	३६	१	केवलव्यतिरेकी हेतु	३०	५
अर्थ	४०	३	केवलान्वयी हेतु	२९	२१
अथक्तव्यनय	४२	१७	ग		
अथग्रह	१०	२४	गुण	४०	२१
अवधिज्ञान	१२	४	स		
अवाय	११	८	तर्क	१९	५
अव्याप्ति	२	१६	द		
असम्भव	२	१७	द्रव्य	१४	२
असिद्धहेत्वाभास	३४	१७	द्रव्यार्थिकनय	४२	६
आ			दृष्टान्त	३६	९
आगम	३८	२२	घ		
आत्मभूत	२	५	धारणा	११	९

क्यत्वात् । अपरीक्षितस्य विवेचनायोगात् । लोकशास्त्रपेोरपि तथैव
वस्तुविवचनप्रसिद्धे ।

तत्र विवेक्तव्यनाममात्रकथनमुद्देश । व्यतिकर्माणस्तुव्याश्रुतिहे
तुलक्षण । तदाहृषीर्तिककारपादा — “परस्परव्यतिकरे सति यना-
न्दस्य लक्ष्यते तद्व्याश्रण” इति ।

द्विविध लक्षणमात्मभूतमात्मभूत चेति । तत्र यद्वस्तुस्वरूपानु
प्रविष्ट तदात्मभूत । यथाग्नेरौष्ण्य । औष्ण्य दग्ने स्वरूप तदग्निमवा
दिभ्यो व्यावर्तयति । तद्विपरीतमनामभूत यथा—दृढ पुरुषस्य ।
दृढिनमानयेत्युक्ते हि दृढ पुरुषाननुप्रविष्ट एव पुरुष व्यवर्तयति ।
तद्भाष्य “तत्रामभूतमग्नौष्ण्यमनात्मभूत देवदत्तस्य दृढ ” इति ।

असाधारणमवचन लक्षणमिति केचित् । तदनुपपन्न,—

लक्ष्यधर्मवचनस्य लक्षणधर्मवचनेन सामानाधिकरण्याभावात्प्रस
गात् । दृढादेरतद्धर्मस्यापि लक्षणमात्र । किं च अव्याप्ताभिधानस्य
लक्षणाभासस्यापि तथापान् ।

तथा हि—यथा लक्षणाभासभेदा । अव्याप्तमतिव्याप्तममभवि
चेति । तत्र लक्ष्यैकदेशवृत्त्यव्याप्त, यथा गा शानलवच । लक्ष्या
लक्ष्यवृत्त्यतिव्याप्त, यथा तस्यैव पशुत्व । बाधितलक्ष्यवृत्त्यसमवि
यथा नरस्य विद्याणित्व । अत्र हि लक्ष्यैकदशवर्तिन पुनरव्याप्तस्या
साधारणधर्मत्वमस्ति न तु लक्ष्यभूतगोमात्रव्यावर्तयत् । तस्मात्प्रथो-
क्तमेव लक्षण । तस्य कथन लक्षणनिर्देश ॥

विरुद्धनानापुक्तिप्रावृत्त्यदौबल्यासधारणाय प्रयतमाना विचार
परीक्षा । सा एत्वेन चदेव स्यादेव चदेव स्यादित्यत्र प्रयतते । प्रमा
णनयारण्युद्देश मूत्र एव कृत । लक्षणभिदानी निर्देष्टव्य परीक्षा च
यथोचित्य भविष्यति । लक्ष्येणानुसारेण लक्षणकथनमिति न्यायात्प्रमा
नयन प्रथमादिष्टस्य प्रमाणस्य तावद्व्युत्पन्नमनुशिष्यते,—

सम्यग्ज्ञान प्रमाण । अत्र प्रमाण लक्ष्य । सम्यग्ज्ञानत्व तस्य लक्षण ।
गौरिव साक्षादिमत्त्वं, अस्मरिवोष्ण्य । अत्र सम्यक्पद सशयत्रिपर्ययान
ध्यवसायनिरासाय कियते । अप्रमाणत्वादेतेषा ज्ञानानामिति । तथा हि-

विरुद्धानेककोटिश्वर्षि ज्ञान सशय । यथाऽय स्याणुर्गं पुरुषो
वेति । स्याणुपुरुषसाधारणोर्ध्वतादिदर्शनात्तद्विशेषस्य यत्ककोटरशिर
पाण्यादे साधकप्रमाणस्याभावाद्नेककोट्यखलवित्त्वं ज्ञानस्य । त्रिप-
रीतैरुक्तादिनिश्चयो त्रिपर्यय । यथा शुक्तिनायामिदं रजतमिति ज्ञान ।
अत्रापि सादृश्यादिनिमित्तप्रसाच्छुक्तित्रिपरीते रजते निश्चयः । किमि-
त्यालोचनमात्रमनं यवसाय । यथा पत्रि गच्छतस्तृणस्यार्णोऽज्ञान ।
इदं हि नानाकाव्यखलप्रनाभायान्नं मशय । त्रिपरीतेरुक्तादिनिश्चया-
भायान्नं विषयय । इति पृग्मेव । एतानि च स्वत्रिपर्ययप्रमितिजनक
त्वाभावादप्रमाणानि ज्ञानानि भवति, सम्यग्ज्ञानानि तु न भवताति
सम्यक्पदेन व्युदस्यते ॥ ज्ञानपदेन प्रमातु प्रमितश्च व्यावृत्ति ।
अस्ति हि निर्दोषत्वेन तत्रापि सम्यक्त्वं, न तु ज्ञानत्व ।

ननु प्रमितिकर्तुं प्रमातुर्ज्ञातृत्वमेव न ज्ञानत्वमिति, यद्यपि ज्ञान-
पदेन प्रमातुर्व्यावृत्तिस्तथापि प्रमितिनं व्यावर्तयितुं शक्या, तस्या अपि
सम्यग्ज्ञानत्वादिति चेद् भवदव यदि भावसाधनमिह ज्ञानपद । करण-
साधनं खल्वतृञ्जायतेऽनेनेति ज्ञानमिति । “करुणाप्रोर चानद्” २।३।
१।२ इति करणऽप्यनदप्रत्ययानुशासनात् । भावसाधनं तु ज्ञानपद
प्रमितिमाह । अन्यस्मिन् भावसाधना करणमात्रं पदं । एतन्न प्रमाणपद
मपि प्रमायतेऽनेनेति करणसाधनं कार्यं, अन्यथा सम्यग्ज्ञानपदन
सामानाधिकरण्याऽघटनान् । तन्न प्रमितिक्रिया प्रति यत्करणं तत्प्र-
माणमिति सिद्धं । तदुक्तं प्रमाणनिर्णये “इदमेव हि प्रमाणस्य प्रमा-

णस्य यत्प्रमितिक्रिया प्रति साधकतमत्वेन करणत्व" इति ।

नवेवमप्यक्षलिगादावतिव्याप्तिर्लक्षणस्य तत्रापि प्रमितिरूपेण प्रति करणत्वात् । दृश्यते हि—चक्षुषा प्रमीयते, घूमन प्रमीयते, शब्देन प्रमीयते इति व्यवहार इति चेन्न, अक्षाद' प्रमितिं प्रत्यसा धकतमत्वात् । तथा हि—

प्रमिति प्रमाणस्य फलमिति न कस्यापि विप्रतिपत्तिः । सा चाज्ञाननिवृत्तिरूपा, तदुत्पत्तौ करणेन भवता सता तावत्ज्ञानविरोधिना भवितव्यः । न चाभादिकमज्ञानविरोधि, अचतन्त्रत्वात् । तस्मादज्ञानविरोधिनधेतनधमस्यैव करणत्वमुचितं । लोकऽप्यधवारविघटनय तद्विरोधी प्रकाश एवोपास्यते, न पुनघटादि, तदविरोधित्वान् ।

किंचास्वसपिदितत्वादक्ष दर्नार्थप्रमितौ साधकतमत्वं स्वाभासनाशक्तस्य परावभामकत्वायोगात् । ज्ञान तु स्वपरावभासक प्रदीपादिव प्रतीतः । तत स्थित प्रमितावसाधकतमत्वादकरणमशादय इति । चक्षुषा प्रमीयते इत्यादि-यवहारे पुनरुपचार शरणः । उपचार प्रवृत्तौ च सहकारित्व निवृत्तन । न हि सहकारित्वेन तत्साधकमिदमिति करण नाम, साधकविशेषस्यातिशयवत् करणत्वात् । तदुक्तं जेनेद्र "साधकतम करण " तस्मान् लक्षणस्याश्वादावतिव्याप्तिः ।

अत्रापि धारावाहिकबुद्धिध्वतिव्याप्तिस्तासां सम्प्रज्ञानत्वात् । न च तासामाहतमते प्रामाण्याभ्युपगम इति । उच्यते एकस्मिन्नवघट घटत्रिययाज्ञानविघटार्थमात्रं ज्ञान प्रवृत्ते तेन घटप्रमितौ सिद्धत्वात् पुनघटाऽय घटोयमित्येवमुत्तरं युत्तत्तरज्ञानानि खलु धारावाहिकज्ञानानि । न ह्यत्र प्रामितिं प्रति साधकतमत्वं प्रथमज्ञानेनैव प्रमिते सिद्धत्वात् । कथं तत्र लक्षणमतिव्याप्नाति तेषां गृहातमाहित्वात् ।

ननु घटे दृष्टे पुनरयव्यासग पश्चाद् घट एव दृष्ट पश्चात्तम ज्ञानमप्र

मण प्राप्नोति धारावाहिकत्रादिति चेन्न दृष्टस्यापि मध्ये समारोपे सत्यदृष्ट-
त्वान् । तदुक्तं “दृष्टोऽपि समारोपात्तादृक्” इति । एतेन निर्विकल्पके
सत्तालोचनरूपे दर्शनोऽप्यतिव्याप्ति परिहृता । तस्याऽयत्प्रसायन्पत्वेन
प्रमितिं प्रति करणत्वाभावात् । निराकारस्य दर्शनस्य ज्ञानत्वाभावाच्च ।
“निराकार दर्शन साकार ज्ञान” इति प्रवचनात् । तस्मात् प्रमाणस्य
सम्यग्ज्ञानमिति लक्षण नातिव्याप्त नाप्यव्याप्त लक्ष्ययो प्रत्यक्ष-
परोक्षयोर्व्याप्यवृत्त । नाप्यसंभवि लक्ष्यवृत्तेरवाप्रितत्वात् ।

किमिदं प्रमाणस्य प्रामाण्यं नाम ? प्रतिभातप्रिययाव्यभिचारित्वं ।
तस्योत्पत्ति कथं ? स्वत एवेति मीमांसका । प्रामाण्यस्य स्वत
उत्पत्तिरिति ज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रजन्यत्वमित्यर्थ । तदुक्तं, ‘ज्ञा-
नोत्पादकहेत्वन्तिरिक्तजन्यत्वमुत्पत्तौ स्वतस्त्व’ इति ।

न ते मीमांसका ज्ञानसामान्यसामग्या सशयादावपि ज्ञान-
विशेषे सत्त्वात् । वयं तु त्रूमहे-ज्ञानसामान्यसामग्या साम्येऽपि
सशयादिरप्रमाण, सम्यग्ज्ञान प्रमाणमिति विभागस्तत्रानिवधनो
न भवति । ततः सशयादौ यथा हत्वतरमप्रामाण्य दोषादिकमगी-
क्रियते तथा प्रमाणेऽपि प्रामाण्यनिग्रहणमयदवश्यमभ्युपगतव्य,
अन्यथा प्रमाणाप्रमाणविभागानुपपत्ते ।

एवमप्यप्रामाण्य परत प्रामाण्यं तु स्वत इति न वक्तव्यं, विप-
र्ययेऽपि समानत्वात् । शक्यं हि वक्तुमप्रामाण्यं स्वत प्रामाण्यं तु
परत इति । तस्मादप्रामाण्यत्प्रामाण्यमपि परत एवोपपद्यते । न हि
पटसामान्यसामग्री रक्तपट हेतुस्तद्वन्न ज्ञानसामान्यसामग्री प्रमाणज्ञाने
हेतुः, भिन्नकार्ययोर्भिन्नकारणप्रभत्वावश्यभावात् ।

कथं तस्य ज्ञानं ? अभ्यस्ते प्रियये स्वत, अनभ्यस्ते तु
परत । कोऽयमभ्यस्तो प्रिय को वाऽनभ्यस्त ? उच्यते परिचित-

स्वप्नामतटाकचलादिरम्यस्त , तद्व्यतिरिक्तोऽनम्यस्त । किमिदं स्वत इति किं नाम परत इति ? ज्ञानज्ञापकादेव प्रमाणस्य ज्ञप्ति स्वत इति । ततोऽतिरिक्ताद् ज्ञप्ति परत इति ।

तत्र तानदम्यस्तत्रिपये जलमिदमिति ज्ञाने जाते ज्ञानस्वरूपञ्च तिसमय एव तद्गत प्रामाण्यमपि ज्ञायत एव, अन्यथोत्तरक्षण एव निःशकप्रवृत्तेरयोगान् । अस्ति हि जलज्ञानोत्तरक्षण एव निःशका प्रवृत्ति । अनम्यस्त तु त्रिपय जलज्ञाने जात जलज्ञान मम जात मिति ज्ञानस्वरूपनिर्णयेऽपि प्रामाण्यनिर्णयाऽयत एव । अन्यथोत्तर काले सदेहानुपपत्ते । अस्ति हि सदेहो जलज्ञान मम जात तर्कि जलमुत मरीचिकेति । तत कमलपरिमलशिशिरमदमरुत्तरचारप्रभृति भिरवधारयति । प्रमाण—प्राक्तन जलज्ञान, कमलपरिमलाद्यन्यथानु पपत्तरिति ।

उत्पत्तिवत्प्रामाण्यस्य ज्ञप्तिरपि परत एवेति यौगा । तत्र प्रामा ण्यस्योत्पत्ति परत इति युक्त । ज्ञप्ति पुनरम्यस्तत्रिपय स्वत एवेति स्थितस्माज्ज्ञप्तिरपि परत एवेत्यवधारणानुपपत्ति । ततो व्यवस्थि तमेतत्प्रामाण्यमुत्पत्तौ परत एव, ज्ञप्तौ तु कदाचित् स्वत कदाचित् परत इति । तदुक्त प्रमाणपरीक्षाया ज्ञप्ति प्रति—

प्रमाणादिष्टसिद्धिरयथातिप्रसगत ।

प्रामाण्य तु स्वत सिद्धमप्यासात्परतोऽयथा ॥१॥ इति ।

तदेव सुव्यवस्थितेऽपि प्रमाणस्वरूपे दुराभिविषयवशात्तै सांगतादिभिरपि कान्यत प्रमाणलक्षण मुलक्षणमिति येषा भ्रमस्ता ननुगृह्याम । तथा हि—“अविश्ववादि ज्ञान प्रमाण” इति बौद्धा । तदिदमपिसवादिस्वमसभावित्यादलक्षण । बोद्धेन हि प्रत्यभमनुमान मिति प्रमाणद्वयमेवानुम यते । तदुक्त यावद्विदौ “द्विविध सम्प

ग्नान प्रत्यक्षमनुमान च" इति । तत्र न तत्ररूपव्यश्वस्याप्रिसादित्, तस्य निर्विकल्पकत्वेन स्वप्रिययानिश्चयकस्य समारोपरिरोपित्वाभावात् । नाप्यनुमानस्य, तमतानुसारण तस्याप्यपरमाथभूतसामान्यगोचरत्वादिति ।

“अनधिगततथाभूतार्थनिश्चयक प्रमाण” इति भाट्टा । तदप्यव्याप्त, तरेषु प्रमाणत्वेनाभिमतेषु धारावाहिकज्ञानेष्वनधिगततथाभूतार्थनिश्चयकराभावात् । उत्तरोत्तरक्षणप्रिशेषप्रिशेषार्थावभासकत्वेन तेषामनधिगतार्थनिश्चयकत्वं नाशकनीय, क्षणानामतिसूक्ष्माणामालक्षयितुमशक्यत्वात् ।

“अनुभूति प्रमाण” इति प्राभाकरा । तदप्यसगत, अनुभूतिशब्दस्य भावसाधनत्वे करणलक्षणप्रमाणाव्याप्ते, करणसाधनत्वे तु भावलक्षणप्रमाणाव्याप्ते, करणभावयोरुभयोरपि तमते प्रामाण्याभ्युपगमात् । तदुक्त शालिकानाथेन “यदा भावसाधन तदा सविद्व प्रमाण करणसाधनत्वे त्वात्मन सन्निकर्ष” इति ।

“प्रमाकरण प्रमाण” इति नैयायिका । तदपि प्रमादकृत लक्षणमीश्वराख्ये तदगाकृत एव प्रमाणे अव्याप्ते । अधिकरण हि महेश्वर प्रमाया न तु करण । न चायमनुक्तोपालभ “तन्मे प्रमाण शिव” इति यौगाप्रसरणोदयनेनाक्तत्वाच्च । तत्परिहाराय केचन बालिशान् साधनाश्रययोर यतरत्वे सति प्रमाव्याप्त प्रमाणमिति वर्णयति । तथापि साधनाश्रयायतरपर्यालोचनाया साधनमाश्रयो वेति फलति । तथा च परस्पराव्याप्तिर्लक्षणस्य ।

अन्यायपि पराभिमतानि प्रमाणस्य सामान्यलक्षणान्यलक्षणत्वाद्दुपेक्ष्यते । तस्मात्स्वपरावभासनसमर्थं सन्निकल्पमगृहीतग्राहकसम्यग्ज्ञानमेवाज्ञानमर्थं निवर्तयत्प्रमाणमित्यार्हत मत ।

इति प्रथम प्रकाश ।

चस्य । ततः सन्निकरुपाभावेऽपि साक्षात्कारिप्रमोक्षत्वेन सन्निकरुपरूप-
 पनैव प्रत्यक्षस्य । न चाप्राप्त्यकारित्वं चक्षुषोऽत्रमिदं, प्रत्यक्षतरत
 यैव प्रताते । ननु प्रत्यक्षभागम्याऽपि चक्षुषो विषयप्राप्तिमनुमानेन
 साधयिष्यामः परमाणुत्वं । यथा प्रत्यक्षासिद्धेऽपि परमाणुं कार्या
 न्यथानुपपत्त्यानुमानेन साध्यते, तथा चक्षुः प्राप्तार्थप्रकारात् नहि
 रिद्रियं सत्त्वगिन्द्रियसदित्यनुमानात्प्राप्तिमिदं । प्राप्तिरेव हि सन्निक-
 ररूप । ततो न सन्निकरुपस्याव्याप्तिरिति चर, अस्यानुमानाभासत्वात् ।

तद्यथा- चक्षुरित्यत्र कः पञ्चाऽभिप्रेतः, किं लौकिकं चक्षुषा-
 लौकिकं ? आद्ये-हेतोः कालान्यथापदिष्टत्वं गोलकाक्षम्यं चक्षुषो
 विषयप्राप्तेः प्रत्यक्षनाधितत्वात् । द्वितीये त्वाश्रयासिद्धे, अलौकिक-
 कस्य चक्षुषोऽशाप्यसिद्धे । शास्त्रमुधादाधित्वसमानकालप्रदृष्टात्
 यथानुपपत्तेः चक्षुरप्राप्त्यकारितीति निर्धीयते । तदेव सन्निकरुपाभा-
 वेऽपि चक्षुषा रूपप्रतीतिर्जायते इति सन्निकरुपोऽव्यापकत्वात् प्रत्य-
 क्षस्य स्वरूपं न भवताति स्थितम् ।

अस्य च प्रमेयस्य प्रपञ्चं प्रमेयसमलभातडे मुलभम् । सप्रहं
 प्रपञ्चानु नहं प्रतन्यते । एव च न सौगताभिमतं निर्बिकल्पकं
 प्रत्यक्षम् । नापि योगाभिमतं इन्द्रियाधसन्निकरुपम् । किं तर्हि ? विश-
 दप्रतीभासं ज्ञानमेव प्रत्यक्षमिदम् ।

तत्प्रत्यक्षं द्विविधं सांख्यव्याहारिकं पारमार्थिकं चेति । तत्र देशतो
 विशदसांख्यव्याहारिकं प्रत्यक्षम् । यज्ज्ञानं देशतो विशदमौल्यमिदं
 तत्सांख्यव्याहारिकप्रत्यक्षमित्यर्थः । तच्चतुर्विधं-अवग्रहः, इहा, अवा-
 यो, धारणा चेति ।

तत्रेन्द्रियार्थसमवधानसमनंतरसमुच्चितालोचनानंतरभावी स
 चात्रांतरजातिविशिष्टरस्तुप्राह । ज्ञानविशयोऽत्रग्रहः । यथाऽयं पुरुषः

इति । नाय मशय , विषयातरव्युदासेन स्वविषयनिश्चयकत्वात् । तद्विपरीतलक्षणा हि सशय । यद्राजवार्तिक “अनेकार्थानिश्चिता पयुदासात्मक सशय , तद्विपरीतोऽयमग्रह ” इति । भाष्य च “स-शयो हि निर्णयविरोधी न त्वमग्रह ” इति ।

अवग्रहगृहीताथसमुद्भूतसशयनिरासाय यत्त ईहा । यथा पुरुष इति निश्चितेऽर्थे किमय दाक्षिणात्य उत्तौदीच्य इति सशये सति दाक्षिणात्येन भवितव्यमिति तन्निरासायेहाएव ज्ञान जायत इति । भाषादिविशेषनिर्ज्ञानाद्याथात्म्यायगमनमत्राय । यथा दाक्षिणात्य एवायमिति । कालातरास्मरणयाग्यतया तस्यैव ज्ञान धारणा । यद्वशाद्दुत्तरकालेपि स इत्येव स्मरण जायते ।

ननु पूर्वपूर्वज्ञानगृहीतार्थप्राहकत्वादेतेषा धारावाहिकप्रदप्रामा-ण्यप्रसंग इति चेन्न विषयभेदेनागृहीतप्राहकत्वात् । तथाहि- योऽवग्रहस्य विषयो नासावीहाया । य पुनरीहाया नायमत्रायस्य यथात्रायस्य नैव धारणाया इति परिशुद्धप्रतिमाना मुलभमेतत् । तदेतद्वग्रहादिचतुष्टयमपि यदेन्द्रियेण जयते तदेन्द्रियप्रत्यक्षमित्युच्यते यदा पुनरान्द्रियेण तदानिन्द्रियप्रत्यक्ष गीयते ।

इन्द्रियाण स्पर्शनरसनघ्राणचक्षु श्रोत्राणि पच । अनिन्द्रिय तु मन । तद्वयनिमित्तकमिद लोकमव्यवहारे प्रत्यक्षमिति प्रसिद्धत्वा-स्तान्यवहारिकप्रत्यक्षमुच्यते । तदुक्त “इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्त देशत साव्यवहारिक ” इद चामुख्यप्रत्यक्षमुपचारसिद्धत्वात् । वस्तुतस्तु परोक्षमेव मतिज्ञानत्वान् । कुतो नु खल्वत-मतिज्ञान पराक्षमित्युच्यते ‘आद्ये परोक्ष’ इति सूत्रणात् । आद्य मतिश्रुते पराक्षमिति हि सूत्रार्थ । उपचारमूल पुनरत्र देशतो वैशद्यमिति कृत विस्तरेण ।

सर्वतो विशद पारमार्थिक प्रत्यक्ष । यज्ज्ञान साकल्येन स्पष्ट

तत्पारमार्थिकप्रत्यक्ष मुख्यप्रत्यक्षमिति यावत् । तद् द्विविध सकलं वि
फलं च । तत्र कतिपयविषय विकल । तदपि द्विविधमधिज्ञान
मन पर्ययज्ञान चति । तत्रावधिमानावरणक्षयोपशमाद्वार्यातरायभ
योपशमसहकृताज्ञात रूपिद्रव्यमात्रविषयमवाधिज्ञान । मन पर्ययज्ञा-
नावरणवार्यातरायक्ष-ओपशमसमुच्च परमनोगताथविषय मन पर्यय-
ज्ञान । मतिज्ञानस्थनात्रधिमन पयययारयातरभेदास्तत्त्वार्थवार्तिक
राजवार्तिकश्लोकवार्तिकभाष्याभ्यामगगतव्या ।

सर्वद्रव्यपर्यायविषय सकल । तच्च घातिसघातानिरवशेषघात
नात्ममुमीलित केवलज्ञानमेव "सर्वद्रव्यपयायेषु केवलस्य" इत्या
ज्ञापितत्वात् । तदेवमधिमन पर्ययकेवलज्ञानत्रय सर्वतो वैशद्या
त्पारमार्थिक प्रत्यक्ष । तत्रतो वैशद्य चात्ममात्रसापेक्षत्वात् ।

नन्वस्तु कवलस्य पारमार्थिकत्वमधिमन पयमयोस्तु न युक्त
विकलत्वादिति चन्न साकल्यैकल्यवारत्र विषयीपाधिकत्वात् ।
तथाहि, सर्वद्रव्यपथायविषयमिति कवल सकल । अवाधिमन
पययो तु कतिपयविषयत्वादिकलौ । नैतावता तयो पारमार्थिक-
त्वयुक्ति, कवलरत्तयोरपि वैशद्य स्वविषये साकल्येन समस्ताति
तत्रापि पारमार्थिकत्वेन ।

कविदाह "अभ नाम चक्षुरादिकर्मिन्द्रिय तत्प्रतीत्य यदुत्पद्यते
तदेव प्रत्यक्षमुचित नायन्" इति तदप्यसत् । आत्ममात्रसापेक्षा
णामधिमन पर्ययकेवलानामिन्द्रियनिरपेक्षाणामपि प्रत्यक्षत्वाविरो
धात् । स्पष्टत्वमत्र हि प्रत्यक्षत्वप्रयोजक नैन्द्रियजनयच । अत एव
हि मतिश्रुतानाविमन पययकेवलाना ज्ञानत्वन प्रतिपन्नाना मध्ये
"आये पराक्ष" "प्रत्यक्षमयत्" इत्याद्ययोमतिश्रुतयो परोक्षत्वक
मनमन्येषा त्रवाधिमन पर्ययकेवलाना प्रत्यक्षत्ववाचोयुक्ति ।

कथं पुनरेतेषां प्रत्यक्षशब्दनाशत्वमिति चेत् खडित इति
 म्रम । अथवा अक्ष्णोति व्याप्नोति जानातीत्यक्ष आत्मा तन्मात्रा
 पेक्षोत्पत्तिक प्रत्यक्षमिति किमनुपपन्नं ? तर्हि इन्द्रियजन्यमप्रत्यक्ष
 प्राप्तामिति चत् हत विस्मरणशालं च वत्सस्य । अत्रोचाम खड्वाप
 चारिक प्रत्यक्षत्वमक्षजज्ञानस्य ततस्तस्याप्रत्यक्षत्व काम प्राप्तातु,
 का ना हानि ? एतेनाक्षेभ्य परावृत्त परोक्षमित्यपि प्रतिविहित ।
 अत्रेशयस्यैव परोक्षलक्षणत्वात् ।

स्यादेतत् 'अतीन्द्रिय प्रत्यक्षमर्त्तीत्यतिसाहसमसंभाषितत्वात् ।
 यत्रसंभाषितमपि कल्पेत् गगनकुमुमादिकमपि कल्प्य स्यात्' ।
 न स्याद्गगनकुमुमादिरप्रसिद्धत्वात् अतीन्द्रियप्रत्यक्षस्य तु प्रमाण-
 सिद्धत्वात् । तथा हि— कणलज्ञान तात्रकिंचिज्ज्ञाना कपिलसुगता-
 दीनामममप्रदप्यहंत सभवत्येव । सर्वज्ञो हि स भगवान् ।

ननु सर्वज्ञत्वमेवाप्रसिद्धं किमु गते सर्वज्ञोऽर्हन्निति क्वचिदप्यप्रसि-
 द्धस्य विषयविशेषे व्यवस्थापयितुमशक्तरिति चेन्न, सूक्ष्मातरितदूरार्था
 कस्यचित्प्रत्यक्षा अनुमेयत्वादादग्न्यादिवदित्यनुमानात्सर्वज्ञत्वसिद्धे ।

तदुक्तं स्वामिभिर्महाभाष्यस्यादायात्तर्मासाप्रस्तावे—

“सूक्ष्मातरितदूरार्था प्रत्यक्षा कस्यचिद्यथा ।

अनुमेयत्वतोऽग्न्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थिति” ॥१॥

सूक्ष्मा स्वभाष्यविप्रकृष्टा परमाण्वादयः, अतरिता कालविप्र-
 कृष्टा रामादयः, दूरार्था दशविप्रकृष्टा मेर्गादय एते स्वभाष्यकालदेश
 विप्रकृष्टा पदार्था धर्मित्वेन विरक्षितास्तेषां कस्यचित्प्रत्यक्षत्व साध्यम् ।
 इह प्रत्यक्षत्वमप्रत्यक्षज्ञानविषयत्वम् । विषयिधर्मस्य विषयऽप्युपचारापपत्तेः ।
 अनुमेयत्वादिति हेतुः, अग्न्यादिर्दृष्टात् । अग्न्यादावनुमेयत्व कस्यचि-
 त्प्रत्यक्षत्वेन साक्षात्पठ्य परमाण्वादावपि कस्यचित्प्रत्यक्षत्व साध्यत्वेन ।

न चाण्णादायनुमेयत्वमप्रसिद्ध, सर्वेषामप्यनुमेयमात्रे विवादा
भावात् । असूत्रेव सूक्ष्मादीनां प्रत्यक्षत्वसिद्धिद्वारेण कस्यचिदशेषविषय
प्रत्यक्षज्ञान । तत्पुनरतीन्द्रियमिति कथं ? इत्थं-यदि तज्ज्ञानभेद्वि-
धिक स्यादशेषविषय न स्यात्, इन्द्रियाणां स्वयोग्यविषय एव ज्ञानन
नकत्वशक्तेः सूक्ष्मादीनां च तदयोग्यत्वादिति । तस्मात्सिद्ध तदशेष
विषय ज्ञानमतीन्द्रियमयेति । अस्मिन्क्षार्ये सर्वेषां सवक्त्रादिना न विवाद
यद्वाहा अभ्याहु “अदृष्टादय कस्यचित्प्रत्यक्षा प्रमेयत्वात्” इति ।

नन्वस्वेयमशेषविषयसाक्षात्कारित्वलक्षणमतीन्द्रियप्रत्यक्षज्ञान,
तच्चार्हत इति कथं ? कस्यचिदिति सत्राज्ञ सामान्यज्ञापकादिनि
चेत्, सत्य, प्रकृतानुभागात्सामान्यत सर्वज्ञत्वसिद्धि । अहत एत
दिति पुनरनुमानातरात् । तथा हि- अहन् सर्वज्ञो भवितुमर्हति
निर्दोषत्वात् । यन्तु न सर्वज्ञो नासौ निर्दोषा, यथा रथ्यापुरुष इति
केवलव्यतिरेकीलिंगकमनुमान ।

आवरणरागादयो दोषास्त्वान्यो निष्कृतास्तत्र हि निर्दोषत्व । तत्खलु
सर्वज्ञमतरेण नोपपद्यते किञ्चिद्भ्रमस्यावरणादि दापरहितत्वविरोधात् ।
तत्रा निर्दोषत्वमहति विद्यमान सावश्य साधयत्येव । निर्दोषत्व पुन-
रर्हत्परमेष्ठिनि युक्तिशास्त्राविराधिकाक्यास्तिष्यति । युक्तिशास्त्राविरो
धिवाक्त्व च तदभिमतस्य मुक्तिसंसारतत्कारणत्वस्यानेकधर्मात्मकचे
दनाचेतनात्मकतत्त्वस्य प्रमाणाबाधितत्वात्सुव्यवस्थितमत्र ।

एवमपि सर्वज्ञत्वमर्हत एवेति कथं कपिलादीनामपि सभा यमा
नत्वादिति चेदुच्यते-कपिलादयो न सर्वज्ञा म्दोषत्वात्, सर्वज्ञत्व
तु तथा न्यायागमनिरुद्धभाषित्वात् । तच्च तदभिमतमुक्त्यादितत्त्वस्य
सर्वधैकात्म्यस्य च प्रमाणबाधितत्वात् । तदुक्तं स्वामिभिरेव—

“स तन्मेनासि निर्दोषो युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् ।

अविरोधो यदिष्ट ते प्रसिद्धेन न बाध्यते ॥ १ ॥

त्वमतामृतप्राधाना सर्वधैकातवादिना ।

आप्ताभिमानदग्धाना खेष्ट दृष्टेन बाध्यते ॥ २ ॥”

इति कारिकाद्वयेनैतयोरेव पराः आभिमततत्त्वबाधाप्राधयो समर्थेन प्रस्तुत्य भावैकाते इत्युपक्रम्य स्यात्कार सत्यलाठन इत्यत आत्तमीमांसासदर्भ इति कृत विस्तरेण । तदवमतीन्द्रिय केवलज्ञानमहत एवेति सिद्ध । तद्वचनप्रामाण्याच्चावविमन पर्यययोरतीन्द्रिययो सिद्धिरित्यतीन्द्रियप्रत्यक्षमनञ्च । तत स्थित साव्यवहारिक पारमार्थिक चति द्विविव प्रत्यक्षमिति ।

इत द्वितीय प्रकाश ।

अथ तृतीयः प्रकाशः ।

अथ परोक्षप्रमाणनिरूपण प्रक्रम्यते । अविशदप्रतिभास परोक्ष अत्र परोक्ष लक्ष्य, अविशदप्रतिभासत्व लक्षण । यस्य ज्ञानस्य प्रतिभासो विशदा न भवति तत्परोक्षप्रमाणमित्यर्थ । वैशद्यमुक्तलक्षण । ज्ञानान्यदवैशद्यमस्पष्टत्व । तदप्यनुभवसिद्धमेव ।

“ सामान्यमात्रविषयत्व परोक्षप्रमाणमिति केचिन् तन्न प्रत्यक्ष एव परोक्षस्यापि सामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयत्वेन तस्य लक्षणस्यासम्भित्वात् । तथा हि । घटादिनिषयेषु प्रवर्तमान प्रत्यक्षप्रमाण तद्गत सामान्याकार घटत्वादिक व्यावृत्ताकार च व्यक्तिरूप युगपदेश प्रकाशयदुपलब्ध तथा परोक्षमपि । इति न सामान्यमात्रविषयत्व परोक्षलक्षण । अपि त्ववैशद्यमेव ।

सामान्यविशेषाकारेकतरविषयत्वे तु प्रमाणत्वस्यैवानुपपत्तिः, सर्वप्रमाणाना सामान्यविशेषात्मकवस्तुविषयत्वानुपपत्तिः । तदुक्त

“मामान्यविगेपात्मा तदर्थो विषय ” इति । तस्मात्सुष्ठुक्त
‘अविशदायभासन परोक्ष’ इति ।

तत्पचविध—स्मृति प्रत्यभिज्ञान तर्कोऽनुमानमागमश्चेति ।
पचविधस्याप्यस्य पराक्षस्य प्रत्ययातरसापेक्षत्वनैरोत्पत्ते । तद्यथा,
स्मरणस्य प्राक्तनानुभवापेक्षा, प्रत्यभिज्ञानस्य स्मरणानुभवापेक्षा,
तर्कस्यानुभवास्मरणप्रत्यभिज्ञानापेक्षा, अनुमानस्य च लिंगदर्शनाय
पेक्षा, आगमस्य शब्दश्रवणसकतग्रहणाद्यपेक्षा । प्रत्यक्ष तु न तथा
स्वातन्त्र्यैरोत्पत्ते । स्मरणादीना प्रत्ययातरापेक्षा तु तत्र तत्र
निवदयिष्यते ।

तत्र का नाम स्मृति । कल्पित्याकारा प्रागनुभूतवस्तुविषया
स्मृति । यथा स देवदत्त इति । अत्र हि प्रागनुभूत एव देव
दत्तस्तत्तया प्रतीयते, तस्मादेया प्रतीतिस्तत्तोद्देशि-व-नुभूतविषया
च, अननुभूते विषये तदनुत्पत्ते । तन्मूल चानुभवो धारणारूप
ण्य । अत्रमहात्तनुभूतेऽपि धारणाया अभावे स्मृतिजननायोगात् ।
धारणा हि तथा आत्मान सस्कराति यथासायात्मा कालातरऽपि
तस्मिन् विषये ज्ञानमुत्पादयति । तदेतद्धारणाविषय समुत्पन्न तत्तो
द्देशिख्यान स्मृतिरिति सिद्ध ।

नन्वेव धारणागृहीत एव स्मरणस्योत्पत्तौ गृहीतप्राहित्वादप्रा-
माण्य प्रसज्यत इति चेन्न विषयविशेषसद्भावादीहादिवत् । यथा
हि-अत्रप्रहाङ्गिगृहीतविषयाणामीहादीना विषयविशेषसद्भावात्स्वविषय
समारोपय-य-उद्भवन्न प्रामाण्य तथा स्मरणस्यापि धारणागृहीत
विषयप्रवृत्तावपि प्रामाण्यमत्र । धारणाया हीदतात्रिच्छिन्नो विषय,
स्मरणस्य तु तच्छात्रिच्छिन्न । तथा च स्मरण स्वविषयास्मरणादिस
मारोपय-य-उद्भवत्वात्प्रमाणमत्र । तदुक्त प्रथमकमलमार्तडे “विस्म
रणसद्यविषयासलक्षण समारोपाऽस्ति तन्निराकरणाच्चास्या स्मृते

प्रामाण्य" इति । यदि चानुभूते प्रवृत्तमित्येतावता स्मरणमप्रमाण स्यात्तर्हि अनुमितेऽग्नौ पश्चात्प्रवृत्त प्रत्यक्षमप्यप्रमाण स्यात् ।

अविसृष्टादित्वाच्च प्रमाण स्मृति प्रत्यक्षादिनत् । न हि स्मृत्वा निक्षेपादिषु प्रवर्तमानस्य त्रिषयविसृष्टादोस्ति । यत्र नस्ति विसृष्टादस्तत्र स्मरणस्याभासत्त्व प्रत्यक्षाभासवत् । तदेव स्मरणारय पृथक् प्रमाण मस्तीति सिद्ध ।

अनुभवस्मृतिहेतुक सकलनात्मक ज्ञान प्रत्यभिज्ञान । इदतो-
 ऽपि ज्ञानमनुभव । तत्तादृश्वि ज्ञान स्मरण । तदुभयसमुत्थ पूर्वो-
 चरक्यसादृश्यवैलक्षण्यदिविषय यत्सकलरूप ज्ञान जायते तत्प्रत्य-
 भिज्ञानमिति ज्ञातव्य । यथा स एनाय जिनदत्तो, गोमदशो गन्धो,
 गोमलक्षणो महिष इत्यादि ।

अत्र हि पूर्वस्मिन्नुदाहरणे जिनदत्तस्य पूर्वोक्तशाब्दव्यापक-
 मेकत्र प्रत्यभिज्ञानस्य त्रिषय, तदिदमेकत्रप्रत्यभिज्ञान । द्वितीय
 तु पूर्वानुभूतगोप्रतियोगिक गन्धनिष्ठ सादृश्य । तदिद सादृश्यप्रत्य-
 भिज्ञान । तृतीये तु पुन प्रागनुभूतगोप्रतियोगिक महिषनिष्ठ वैसादृश्य ।
 तदिद वैसादृश्यप्रत्यभिज्ञान । एवमन्येऽपि प्रत्यभिज्ञानभेदा यथाप्रतीति-
 म्वयमुपेक्ष्या । अत्र सर्वत्रापि अनुभवस्मृतिसापेक्षत्वात्तद्वेतुकत्व ।

केचिन्नाहु "अनुभवस्मृतिव्यतिरिक्त प्रत्यभिज्ञान नास्ति" इति
 तदन्तत्, अनुभवस्य वर्तमानकालवर्तित्रिवर्तमात्रप्रकाशकत्व, स्मृत-
 धात्वात्तद्विवर्तयोत्कृत्यमिति तावद्वन्नुगति । कथ नाम तयोरतीत-
 वर्तमानकालसकलितक्यसादृश्यादिविषयावगाहित् । तस्मादस्ति स्मृत्य-
 नुभवव्यतिरिक्त तदनतरभावि सकलनज्ञान । तदेव प्रत्यभिज्ञान ।

अपरे त्वेकत्रप्रत्यभिज्ञानमभ्युपगम्यापि तस्य प्रत्यक्षैतर्भावि कल्प-
 यति । तद्यथा, यदिदियात्रयव्यतिरेकानुविधायि तत्प्रत्यक्षमिति ताव-

प्रसिद्ध । इन्द्रियाचव्यतिरेकानुष्ठियायि चेद प्रत्यभिज्ञान तस्मात्
प्रत्यक्षमिति । तत्र, इन्द्रियाणां घतमानदशापरामशमात्रोपक्षीणचन
वर्तमानार्तातदशाव्यापकक्यावगाहियाघटनात् । न ह्यनियमप्रवृत्ति
इन्द्रियाणा युक्तिमती, चक्षुषा रसादिरपि प्रतीतिप्रसगात् ।

ननु सत्यमेतदिन्द्रियाणां घतमानशावगाहित्वमेवेति, तथापि
तानि सहकारिसमग्रधानमामर्ष्यादशाद्वयव्यापि येरुत्वेपि प्रतीति जन
यत्, अजनसस्फुरत चक्षुरिव व्यग्रहितऽथ । नहि चक्षुषा व्यग्रहिताथ
प्रत्यायनसामर्थ्यमस्ति, अजनसस्फारवशात् तथा वमुपलब्ध । तद्देव
स्मरणादिमहकृतानीन्द्रियाण्यत्र दशाद्वयव्यापकमकत्व प्रत्याययिष्य
तीति किं प्रमाणातरदलरनाप्रयासेनति, तदप्यसन् ।

सहकारिसहस्रसमग्रधानेऽप्यनियम प्रवृत्तरयोगात् । चक्षुषो हि
अजनसस्फारादि सहकारी स्वनियमे रूपाशयेव प्रवर्तका न स्वनियमे
रसादा । अनियमश्च पूर्वोत्तरान्स्थाय्यापकमकत्वमिन्द्रियाणा । तस्मात्
त्यन्यापनाय प्रमाणातरमन्वपणीयमत्र । सत्रत्रापि नियमिशेषद्वारेण
प्रमाणमदयवस्थापनात् ।

किंचास्पष्टवेय तदेवदमिति प्रतिप्रति, तस्मादपि न तस्या
प्रत्यक्षेऽतर्भाव इति । अयस्य चेतदत्र विज्ञेय चक्षुरादेरैक्यप्रतातिज
ननसामर्थ्य नास्तीति । अथवा लिंगदशनव्याप्तस्मरणादिसहकृत
चक्षुरादिकमेव बहुधादिलिंगज्ञान जनयदिति नानुमानमपि पृथक्
प्रमाण स्यात् । न्वनियममात्र एव चरिताथत्वाच्चक्षुरादिकमिन्द्रिय न
लिंगिनि प्रवर्तितु प्रगटमिति चेत् प्रकृतान किमपराद् तत्र स्थित
प्रत्यभिवानारय पृथक्प्रमाणमस्तीति ।

सादृश्यप्रत्यभिज्ञानमुपमानास्य पृथक् प्रमाणमिति कचित् कथयति
तदसत्, सृष्ट्यनुभवपूर्वकसकटनज्ञानत्वेन प्रत्यभिज्ञानत्वानतिवृत्ते ।

अथवा गोविलक्षणो महिष इत्यादिविसदृशत्वप्रत्ययस्य इदमस्माद्-
मित्यादेश्च प्रत्ययस्य सप्रतियोगिकस्य पृथक्प्रमाणत्व स्यात् । ततो वैमा-
दृशादिप्रत्ययवत् सादृश्यप्रत्ययस्यापि प्रत्यभिज्ञानलक्षणात्कालेन
प्रत्यभिज्ञानत्वमेवेति प्रामाणिकपद्धति ।

अस्तु प्रत्यभिज्ञान, कस्मर्हि तर्क ? व्याप्तिज्ञान तर्क । साध-
साधनयोर्गम्यगमकभावप्रयाजका व्यभिचारगंधामहिष्णु सबधवि-
शेषो व्याप्तिरधिनाभाभ इति च व्यपदिश्यते । तत्सामर्थ्यात्खल्व-
न्यादि घूमादिरेव गमयति ननु घटादिस्तदभावात् । तस्वाश्चाग्निना
मावापरनाम्न्या व्याप्त प्रमितौ यत्साधकतम तादिद तर्कान्म्य पृथक्
प्रमाणमित्यर्थ । तदुक्त श्लोकवार्तिकभाष्ये “साध्यसाधनसंबन्धज्ञान
निवृत्तरूपे हि फले साधकतमस्तर्क ” इति । ऊह इति तर्कस्य व्यप-
देशांतर स च तर्कस्ता व्याप्ति सकलेदेशकालोपसहारेण निययीकरोति ।

किमस्योदाहरण ? उच्यते, यत्र यत्र घूमरत्न तत्र तत्राग्निमत्त
मिति । अत्र हि घूमे सति भूयोभूयुपलभे ‘सर्वत्र सर्वदा घूमोऽग्नि
न व्यभिचरति’ एव सर्वोपसहारेणाग्निनाभाभिज्ञान पश्चाद्दुत्पन्न तर्कात्प
प्रत्यक्षदे पृथगेव । प्रत्यक्षस्य सन्निहितदेश एव घूमाग्निसंबन्धप्रकाश-
नान्न व्याप्तिप्रकाशकत्व । सर्वोपसहारवती हि व्याप्ति ।

ननु यद्यपि प्रत्यक्षमात्र व्याप्तिविषयीकरणे शक्त न भवति तथापि
विशिष्ट प्रत्यक्ष तत्र शक्तमेव । तथा हि महानसादौ तावत्प्रथम
घूमाग्न्योर्दिशनमेक प्रत्यक्ष । तदनंतर भूयो भूय प्रत्यक्षाणि प्रवर्तते ।
तानि च प्रत्यक्षाणि न सर्वाणि व्याप्तिविषयीकरणे समर्थानि, अपि
तु पूर्वपूर्वानीतुभूतघूमाग्निम्भरणतत्सजाताय त्रानुसंधानरूपप्रत्यभिज्ञा
नसहकृत कोपि प्रत्यक्षविशेषो व्याप्तिं गृह्णाति । तथा च, स्मरण
प्रत्यभिज्ञानसहकृते प्रत्यक्षविशये व्याप्तिविषयीकरणसमर्थे किं तर्का

रयेन पृथग्प्रमाणेनेति केचित्, तेऽपि न्यायमार्गानभिज्ञा “सहकारिसहस्रसमग्रधानेऽप्यविषय प्रवृत्तिन घटत” इत्युक्तत्वात् । तस्मात्प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहणमसमञ्जस । इदं समजस—स्मरण प्रत्यभिज्ञान भूयोदर्शनरूप प्रत्यक्ष च मिलित्वा तादृशमरु ज्ञान जनयति यद्व्याप्तिग्रहणसमर्थमिति तर्कश्च स एव । अनुमानादिकं तु व्याप्तिग्रहण प्रत्यसमायमेव ।

यौद्धास्तु प्रत्यक्षपृष्ठभावा विरूपो व्याप्तिं गृह्णातीति मन्यते । त एव प्रष्टव्यो, स हि विरूप इवमप्रमाणमुत प्रमाणमिति । यद्यप्रमाणं कथं नाम तद्रहाताया व्याप्तिं ममाश्वासः अथ प्रमाणं किं प्रत्यक्षमथवाऽनुमानं न तत्र प्रत्यक्षमस्पष्टप्रतिभासत्वात्, नाप्यनुमानं लिङ्गदर्शनाद्यनपक्षत्वात् । ताम्यामन्यदेव किञ्चित्प्रमाणमिति चेदागतमर्हति तर्कः । तदत्र तन्नाएव प्रमाणं निर्णीतं । इदानीमनुमानमनुवर्णने ।

साधनात्मा परिज्ञानमनुमानं । इहानुमानमिति लब्धानिर्देशः, साधनात्साध्यवितानमिति लक्षणरूथनः । साधनाद्भूमादोर्लिङ्गात्साध्यऽयं यदोर्लिङ्गिनि यद्विज्ञानं जायत तदनुमानम् । तस्य साधनाद्यनुवृत्तिरिति लक्षितकरणत्वात् । न पुनः साधनज्ञानमनुमानं, तस्य साधनाद्यनुवृत्तिरिच्छद्मात्रापक्षणेन साध्याज्ञाननिवर्तकत्वायोगात् ।

तता यदुक्तं नैयायिकैः “लिङ्गपरामर्शोऽनुमानं” इति अनुमानं लक्षणं तदभिज्ञानविलसितमिति निवेदितं भवति । वयं त्वनुमानं प्रमाणस्वरूपत्वात् व्याप्तिस्मरणसदृशता लिङ्गपरामर्शं करणमिति मया मत् । स्मृत्यादिस्वरूपत्वात् अनुमानादियत् । तथा हि, धारणाख्योऽनुभवः स्मृतौ हेतुः । तादात्मिकानुभवस्मृतौ प्रत्याभिज्ञाने, स्मृतिप्रत्यभिज्ञानानुभवात् साध्यसाधनविषयास्तर्कः । तद्वद्विङ्गनात् व्याप्तिस्मरणं तद्वद्विङ्गनमनुमानोपत्तौ नियतमिति तत्सुसगतमेव ।

ननु भवतां मते साधनमेवानुमाने हेतुर्न तु साधनज्ञान, साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानमिति वचनादिति चेन्न, साधनादित्यत्र निश्चयपथप्राप्ताद्भूमादेरिति विवक्षणात् । अनिश्चयपथप्राप्तस्य धूमाद साधनत्वस्यैवाघटनात् । तथा चोक्तं श्लोकवार्तिके “साधनात्साध्यविज्ञानमनुमानं विदुर्बुधा” इति । साधनाज्ज्ञायमानाद्भूमादे, साध्येऽन्यादौ लिंगिणि यद्विज्ञानं तदनुमानं । अज्ञायमानस्य तस्य साध्यज्ञानजनरूपे हि मुक्तादीनामगृहीतधूमादीनामप्यग्याद्विज्ञानोत्पत्तिप्रसंगः । तस्माज्ज्ञायमानलिंगकारणकस्य साध्यज्ञानस्यैव साध्याव्युत्पत्तिनिराकारकत्वेनानुमानत्वम् । न तु लिंगपरामर्शादेरिति बुधा प्रामाणिका विदुरिति वार्तिकार्थः ।

किं तत्साधनं यद्वेतुकं साध्यज्ञानमनुमानमिति चेदुच्यते निश्चि तसाध्यान्यथानुपपत्तिकं साधनम् । यस्य साध्याभावात्समनियमरूपा व्याप्त्यविनाभावश्चपरपर्याया साध्यान्यथानुपपत्तिस्तर्काख्येन प्रमाणेन निर्णीता तत्साधनमित्यर्थः । तदुक्तं कुमारनिदिमद्धारकैः “अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणं लिंगमन्यत” इति ।

किं तत्साध्यं यदविनाभावः साधनलक्षणं उच्यते । शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धं साध्यम् । यत्प्रत्यक्षादिप्रमाणाबाधितत्वेन साधयितुं शक्यं, वाद्यभिमतत्वेनाभिप्रेतं, सदेहाद्याकातत्वेनाप्रसिद्धं, तदेव साध्यम् । अशक्यस्य साध्यत्वे घट्टयनुष्णत्वादेरपि साध्यत्वप्रसंगात् । प्रसिद्धस्य साध्यत्वे पुनरनुमानवैयर्थ्यात् । तदुक्तं न्यायानिनिश्चये—

“साध्यं शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धं ततोऽपरम् ।

साध्याभासं विरुद्धादि साधनाविषयत्वतः ॥ इति ।

अयमर्थः यच्छक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धं तत्साध्यम् । ततोऽपरं साध्याभासः । किं तत् ? विरुद्धादि । विरुद्धं प्रत्यक्षादिबाधितम् । आदिशब्दा

दनाभिप्रेत प्रसिद्ध चेति । कुत एतत् ? साधनाविषयत्वं साधनेन
गोचरान्तुंमशक्यत्वात् । इत्यकं उदधानामभिप्रायेश्च, तदभिप्राय
साकन्य तु स्याद्वादविद्यापतिर्विन्द । सधानसाध्यद्वयमधिकृत्य
श्लोकशार्तकं च —

“अयधानुपपत्त्यलक्षणं तत्र साधनम् ।

साध्यं शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धमुदाहृतम्” ॥ इति

तदेवमधिनामार्थिकलक्षणात् साधनालक्ष्याभिप्रेताप्रसिद्धरूपस्य
साध्यस्य ज्ञानमनुमानमिति सिद्धम् ।

तदनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थं च । तत्र स्वयमेव निश्चिताल्ला-
धनासाध्यज्ञानं स्वाथानुमानम् । परोपदेशमनपेक्ष्य स्वयमेव निश्चिता
त्प्राक्तुर्कानुभूतव्याप्तिस्मरणसहकृताद्गुणैः साधनादुत्पन्नं परतादौ
धर्मिण्यग्यादेः साध्यस्य ज्ञानं स्वार्थानुमानमित्यर्थम् । यथा पर्वतोऽयं
महिमाधूमरत्नगदिति । अयं हि स्वार्थानुमानस्य ज्ञानरूपस्यापि शब्दे-
नाह्वयः, यथायं घट इति शब्देन प्रत्यक्षस्य परतोपमग्निमाधूमवत्त्वा
दित्यनेन प्रसारेण प्रमाता जानातीति स्वार्थानुमानस्थितिरवगतव्या ।

अस्य च स्वाथानुमानस्य त्रीण्यगानि—धर्मी, साध्य, साधनं च ।
तत्र साधनं गमकत्वनागम् । साध्यं तु गम्यत्वेन । धर्मी पुनः साध्यध-
माधारत्वेन । आधारविशेषनिष्ठतया हि साध्यसिद्धिरनुमानप्रयोजनं,
धर्ममात्रस्य तु व्याप्तिनिश्चयकाल एव सिद्धत्वात्, यत्र यत्र धूमरत्न
तत्र तत्राग्निमत्त्वमिति ।

पक्षो ह्येतद्विषयस्य स्वाथानुमानस्य, साध्यधमविशिष्टस्य धर्मिण
पक्षत्वात् । तथा च स्वाथानुमानस्य धर्मिणाध्यसाधनभेदात्प्राण्यगानि
पञ्चसाधनभेदाद्गद्वयं चेति सिद्धम्, विवक्षया धौचिऽयात् । पूरत्र हि
धर्मिणमभेदाविवक्षा । उत्तरत्र तु तात्समुदायाविवक्षा । स एव धर्मित्वेना
भिमतः प्रसिद्ध एव । तदुक्तमभियुक्ते “प्रसिद्धो धर्मी” इति ।

प्रसिद्धत्व च धर्मिण क्वचित्प्रमाणात्क्वचिद्विरुद्ध्यात्क्वचिप्रमाण-
विरुद्धान्या । तत्र प्रत्यक्षाद्यन्यतमावधृतत्व प्रमाणप्रसिद्धत्वं । अनि-
श्चितप्रामाण्याप्रामाण्यप्रत्ययगाश्चरत्व विकल्पप्रसिद्धत्वं । तद्वृषविषय प्र
प्रमाणविकल्पप्रसिद्धत्व ।

तत्र प्रमाणासिद्धो धर्मी यथा धूमवत्त्वादग्निमत्त्वे साध्ये पर्वत
मृदु प्रत्यक्षेणानुभूयते । विकल्पसिद्धो यथा, सर्पेन अस्ति सुनिश्चि-
तासभयद्वाधकप्रमाणत्वादित्यस्तित्वे साध्ये सर्पज्ञ । अथवा गुरविषाण
नास्तीति नास्तित्वे साध्ये खरविषाण । सर्पज्ञो ह्यस्त्वित्यसिद्धे प्राक्,
न प्रत्यक्षादिप्रमाणासिद्ध । अपि तु प्रतीतिमात्रसिद्ध इति विकल्प
सिद्धोऽयं धर्मी । तथा खरविषाणमपि नास्तित्वमिद्धे प्राग् विकल्पमिद्ध ।

उभयसिद्धो धर्मी यथा शब्द परिणामी कृतवत्त्वादित्यत्र शब्द ।
स हि वर्तमान प्रत्यक्षगम्य, भूतो भविष्यश्च विकल्पगम्य ।
स सर्वोऽपि धर्मीति प्रमाणविकल्पसिद्धो धर्मी । प्रमाणोभयसिद्धयो
सायं कामचार । विकल्पमिद्धे तु धर्मिणि सत्तासत्तयोरयं साध्य-
त्वमिति नियम, तदुक्तं “विकल्पसिद्धे तस्मिन्सत्तेतर सायं” इति ।
तदेव परोपदेशानपेक्षिण साधनाद् दृश्यमानाद्धार्षिनिष्ठतया साये
यद्विज्ञान तस्मात्तनुमानमिति स्थितम् । तदुक्तं—

“परोपदेशाभावेऽपि साधनात्साध्यविधान ।

यद्दृष्टुर्जायते स्वार्थमनुमान तदुच्यते” । इति ।

परोपदेशमपेक्ष्य साधनात्साध्यविज्ञान तत्परार्थानुमान । प्रति
ज्ञाहेतुरूपपरोपदेशवशात्त्रोत्सुख्यत्र साधनात्साध्यविज्ञान परार्थानु-
मानमित्यर्थ । यथा पर्वतोऽयमाग्निमान् भाविनुर्महीति धूमवत्त्वाद्यवानु-
पपत्तेरिति वाक्ये क्वचिदप्रयुक्ते तद्वाक्यार्थं पर्यालोचयत स्मृतव्या-
सिक्तस्य श्रोतुरनुमानमुपजायते ।

परोपदेशवाक्यमेव परार्थानुमानमिति केचित्, त एव प्रष्टव्या, तर्हि मुख्यानुमानमयत्र गौणानुमानमिति न तावन्मुख्यानुमान, वाक्यस्याज्ञानरूपत्वात् । गौणानुमान तद्वाक्यमिति त्वनुमानमिदं, तकारणे तद्व्यपदेशोपपत्तेरायुर्ध्वं घृतमित्यादिषु । तस्यैतस्य परार्थानुमानस्यागसम्पत्ति स्वार्यानुमानवत्परार्थानुमानप्रयोजकस्य च वाक्यस्य द्वाववयवौ, प्रतिज्ञा हेतुश्च ।

तत्र धर्मधर्मिसमुदायरूपस्य पक्षस्य वचन प्रतिज्ञा । यथा पर्वतोऽयमग्निमानिति । साध्याग्निनाभाग्निसाधनवचन हेतु । यथा घूमवत्त्वायानुपपत्तेरिति, तथैव घूमवत्त्वोपपत्तेरिति वा । अनयोर्हेतुप्रयोगयोश्चित्तैर्विचित्रमात्र । पूर्वत्र घूमवत्त्वायानुपपत्तेरिति । अयमर्थ - घूमवत्त्वम्याग्निमत्त्वाभावाऽनुपपत्तेरिति निषेधमुखेन प्रतिपादन । द्वितीयाप तु तत्रैव घूमवत्त्वोपपत्तेरिति अयमर्थ - अग्निमत्त्वे सत्येव घूमवत्त्वापपत्तेरिति त्रिधिमुखेन कथन । अर्थस्तु न भिद्यते, उभयत्राप्यग्निनाभाग्निसाधनाभिधानाग्निशेषात् । ततस्तयोर्हेतुप्रयोगयोरयतर एव वक्तव्य उभयप्रयोगे पौनरुक्त्यात् । तथा चोक्तलक्षणा प्रतिज्ञा, एतयोरयतरा हतुप्रयोगधेत्यययद्वय परार्थानुमानवाक्यस्यति, व्युत्पन्नस्य त्रानुस्तावन्मात्रेणैवानुमित्युदयात् ।

नैयायिकास्तु परार्थानुमानप्रयोगस्य यथोक्तम्या द्वाभ्यामयत्राम्या सममुदाहरणमुपनयो निगमन चेति पञ्चावयवानाहुः । तथा च ते सूत्रयति “प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनायवयवाः” इति । ताश्च ते लक्षणपुरस्सरमुदाहरति । तथा “पक्षवचन प्रतिज्ञा, यथा पर्वतोऽयमग्निमानिति । साधनत्वप्रकाशनार्थं पक्षम्यत लिङ्गवचन हेतु, यथा घूमवत्त्वादिति । व्याप्तिपूर्वकदृष्टांतवचनमुदाहरण । यथा यो यो घूमवानसावसावग्निमायथा महानस । इति साधर्म्योदाहरण । यो योऽग्निमान्

भवति स स घुमन्न भवति यथा महाहृद । इति वैधर्म्यादाहरण ।
 पूर्वोदाहरणभेदे हेतोरन्वयव्याप्ति प्रदर्श्यते । द्वितीये तु व्यतिरेक-
 व्याप्ति । तद्यथा—अन्वयव्याप्तिप्रदर्शनम्यानमन्वयदृष्टात् । व्यतिरे-
 कव्याप्तिप्रदर्शनप्रदेशो व्यतिरेकदृष्टात् । एव दृष्टातद्वैधर्म्यात्तद्वचन-
 सोदाहरणस्यापि द्वैत्रिभ्य बोद्धव्य । अनयोश्चोदाहरणयोरन्वयतरप्रयोगेणै-
 व पर्याप्तत्वादितराप्रयोग । दृष्टातापेक्षया पक्षहेतोरुपसहारवचनमुपनय-
 नया चाय घुमन्नानिति । हेतुपूर्वक पक्षवचन निगमन, तस्मादग्निमाने-
 वेति । एते पचायया परार्थानुमानप्रयोगस्य । तदन्यतमाभाव वीतराग-
 कथाया त्रिजिगीषुकथाया वा नानुमितिरुदेति” इति नेयापिकानाम-
 भिमत । तदेतदग्निमृश्याभिमतन । वीतरागकथायां तु प्रतिपाद्याशयानु-
 रोपेनाययाविक्येऽपि त्रिजिगीषुकथायां प्रतिज्ञाहेतुरूपायवद्वयेनेव
 पर्याप्त किमप्रयोजनैरन्येखययै ।

तथा हि, वादिप्रतिज्ञादिज्ञो स्वमतस्यापनार्थं जयपराजयपर्यंत
 परस्पर प्रवर्तमानो वाग्व्यापारो त्रिजिगीषुकथा । गुरुशिष्याणां त्रिशिष्ट
 विद्वया वा रागद्वेषरहितानां तत्तन्निर्णयपर्यंत परस्पर प्रवर्तमानो वाग्व्या-
 पारो वीतरागकथा । तत्र त्रिजिगीषुकथा वाद इति चोच्यते । केचिद्दी-
 त्तरागकथा वाद इति कथयति तत्पारिभाषिकमत्र । नहि लोके गुरुशिष्या
 दिवाग्व्यापारे वादव्यवहार , त्रिजिगीषुवाग्व्यवहार एव वादत्वप्रसिद्धे
 यया स्वामिसमतमद्राचार्ये सर्वे सर्वार्थकातवादिनो वादे जिता इति ।

तस्मिंश्च वादे परार्थानुमानवाक्यस्य प्रतिज्ञा हेतुरित्ययमद्वय
 भेवोपकारक, नोदाहरणादिक । तद्यथा, लिंगवचनात्मकेन हेतुना
 तावदवश्य भवितव्य । लिंगज्ञानाभावेऽनुमितेरवानुदयात् । पक्षवचन-
 रूपया प्रतिज्ञयापि च भवितव्य, अथवाऽभिमतसाध्यनिश्चयाभावे
 साध्यसदेहवत् श्रोतुरनुमित्यनुदयात् । तदुक्त “ एतद् द्वयमर्वांन-

मानाग, इति । अयमर्थ — एतयो प्रतिज्ञाहेत्वोर्द्वयमेवानुमानस्य परार्थानुमानस्याग । वादे इति शेष । एकारेणावधारणपरण नोदाहरणादिकमिनि सूचित भवति । व्युत्पन्नस्यैव हि वादाविकार । प्रतिज्ञाहेतुप्रयोगमात्रेणोदाहरणादिप्रतिपाद्यस्यार्थस्य गम्यमानस्य व्युत्पन्नज्ञातु शक्यत्वात् । गम्यमानस्याप्यभिधाने पौनरुक्त्यप्रसगात् ।

स्यादेतत् । प्रतिज्ञाप्रयोगेऽपि पौनरुक्त्यमेव, तदभिधेयस्य पक्षस्यापि प्रस्तावादिना गम्यमानत्वात् । तथा च, लिंगवचनलक्षणो हेतुरेव एव वादे प्रयोक्तव्य इति वदन् वाद् पशुरात्मनो दुर्विदग्धतामुद्वोषयति । हेतुमात्रप्रयोगे व्युत्पन्नस्यापि साध्यसदेहानिवृत्ते । तस्मादनस्य प्रतिज्ञा प्रयोक्तव्या । तदुक्तं “साध्यसदेहापनोदार्थं गम्यमानस्यापि पक्षस्य वचन” इति । तदेव वादापेक्षया परार्थानुमानस्य प्रतिज्ञाहेतुत्वरूपमयमयमेव, न चून, नाधिकमिति स्थित । प्रपञ्चपुनरवयवविचारस्य पत्रपरीक्षायामाक्षणीय ।

वातरागऋथाया तु प्रतिपाद्याशयानुरोधेन प्रतिज्ञाहेतू द्वाववयवौ, प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानि त्रय, प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयाश्चत्वार, प्रतिज्ञाहेतूदाहरणापनयनिगमनानि वा पचेति यथायोग्य प्रयोगपरिपाटी । तदुक्तं कुमारनिदिभट्टारक “प्रयोगपरिपाटी तु प्रतिपाद्यानुरोधत” इति । तदन प्रतिज्ञादिरूपाः परोपदेशादुत्पन्न परार्थानुमान । तदुक्त—

“परोपदेशसापक्ष साधनात्साध्यवेदन ।

श्रातुर्यज्जायत सा हि परार्थानुमितिर्मत्वा ॥”

तथा च स्वार्थं परार्थं चेति द्वित्रिधमनुमान साध्याविनाभासनिधयलक्षणाद्धेतोरुपपद्यते ।

इत्यमयथानुपपन्नव्युत्पन्नो हेतुस्तुमितिप्रयोजक इति प्रथितेऽप्यार्हतमते तदेतदतिरक्त्यायेऽयथाप्याहु । तत्र तावत्ताथागता

“पक्षधर्मत्वादिति तत्र लक्षणाद्धिगादनुमानात्थान” इति वर्णयति ।
 तथा हि “पक्षधर्मत्व सपक्ष सत्त्व विपक्षाद्वावृत्तिरिति हेतोस्त्रीणि
 रूपाणि । तत्र साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्ष , यथा धूमध्वजानुमाने
 पर्यत । तस्मिन् व्याप्य वर्तमानत्व हेतो पक्षधर्मत्व । साध्यसञ्जा-
 वीयधर्मा धर्मा सपक्ष । यथा तत्रैव महानस । तस्मिन् सर्वत्रेकदेशे
 वा वर्तमानत्व हेतो सपक्षे सत्त्व । साध्यनिरुद्धधर्मा धर्मा विपक्ष ।
 यथा तत्रैव महाहृद , तस्मात्सर्वस्माद् व्यावृत्तत्वे हेतोर्विपक्षाद्वावृत्ति ।
 तानीमानि त्रीणि रूपाणि मिलितानि हेतोर्लक्षण । अथतमाभावे
 हेतारामासत्त्वं स्यात्” इति ।

तदसगत, कृत्तिकोदयादेर्हेतोरपक्षधर्मस्य शकटोदयादिसाध्यगम-
 कत्वदर्शनात् । तथा हि, शकट धर्मि मुहूर्त्तान्ते उदेप्यति कृत्तिकोदया-
 दिति । अत्र हि, शकट पक्ष , मुहूर्त्तान्ते उदय साध्य , कृत्तिको
 दयो हेतु । नहि कृत्तिकोदयो हेतु पक्षीकृते शकटे वर्तते । अतो
 न पक्षधर्म । तथाप्यन्यधानुपपत्तिरञ्च शकटोदयाएव साध्य गमय
 त्येव । तस्माद्बौद्धाभिमत हेतोर्लक्षणमव्याप्त ।

नैयायिकास्तु पाश्चरूप्य हेतोर्लक्षणमाचक्षते । तथा हि, पक्ष-
 धर्मत्व सपक्षे सत्त्व विपक्षाद्वावृत्तिरबाधितप्रियत्वमसत्प्रतिपक्षत्व
 चेति पञ्चरूपाणि । तत्राद्यानि त्रीण्युक्तलक्षणानि । साध्यविपरीत-
 निश्चायकप्रबलप्रमाणरहितत्वमबाधितविपयत्वं तादृशसमप्रबलप्रमाण-
 शून्यत्वमसत्प्रतिपक्षत्व । तद्यथा, पर्यतोयमग्निमान् धूमरश्चात् । यो
 यो धूमवान् स सोऽग्निमान्, यथा महानस । यो योऽग्निमान् न भवति
 स स धूमवान् न भवति, यथा महाहृद । तथा चाय धूमवास्तस्माद्
 श्मिमानेरेति ।

अत्र हि अग्निमत्त्वेन साध्यधर्मण विशिष्ट पर्यतादौ

धूमरर हेतु । तस्य च तावत्पक्षधमत्वमस्ति, पक्षाकृते पर्वते वर्तमानत्वात् । सपक्ष सरमप्यस्ति, सपक्षे महानसे वर्तमानत्वात् । ननु कर्षुचित्सपक्षेषु धूमरर न वर्तते, अग्रावस्यापनाग्निमु प्रदे शेषु धूमामावादिति चन, सपक्षेकदेशवृत्तरपि हेतुत्वात् । सपक्षे सर्वैरुदश वा वृत्तिर्हेतो सपक्ष सत्वमित्युक्तत्वात् । विपक्षाद्वावृत्तिरप्यस्ति, धूमवत्त्वस्य सर्वमहाद्वादिविपक्षाद्वावृत्ते । अवाधितविषयमप्यस्ति, धूमवत्त्वस्य हेतोर्वो विषयोऽग्निमत्त्वात् साध्य तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणात्वावतत्वात् । असत्प्रतिपक्षमप्यस्ति अग्निरहितत्वसाधकनमवबलप्रमाणासभवात् । तथा च, पाचरूप्यसम्पत्तिरेव धूमवत्त्वस्य साध्यसाधकत्वे निबधन । परमेव सर्वेषामपि सद्देतूनां रूपपचकसम्पत्तिरुद्दिश्या ।

तदयतमविरहादत्र एतद् पत्रहेत्वाभासा, असिद्धविरुद्धानैकाति कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमाख्या सपना । तथा हि, अनिधित पक्षवृत्तिरसिद्ध । यथा अनित्य शब्दश्चाभ्युपन्वात् । अत्र हि चानुपत्र हेतु पक्षाकृत शब्दे न वर्तते, श्रानणत्वात् शब्दस्य । तथा च पक्षधमत्वविरहादसिद्धत्व चाभ्युपत्त्वस्य । साध्यविपरितीक्याप्तौ विरुद्ध । यथा नित्य शब्द वृत्तकत्वादिति । कृतकत्व हेतु साध्यभूतानित्यत्वविपरितीनानित्यत्वन व्याप्तत्वात्, सपक्षे च गगनादावविद्यमानत्वाद्द्विरुद्ध ।

सध्यमिचाराऽनैकातिक । यथा अनित्य शब्द, प्रमेयत्वादिति । प्रमेयत्व हि हेतु साध्यभूतमानित्यत्व व्यभिचरति, गगनादौ विपक्षे नित्यत्वनापि सहवृत्ते । ततो विपक्षाद्वावृत्त्यभागादनैकातिक । वाचितविषय कालात्ययापदिष्ट यथाऽग्निरनुष्ण, पदार्थत्वादिति । अत्र पदाधत्व हेतु स्वविषयेऽनुष्णत्व उष्णत्वमाहकण प्रत्यक्षेण वाधिते प्रवर्तमानोऽवाधितविषयवाभावात्कालात्ययापदिष्ट ।

प्रतिसाधनप्रतिरुद्धो हेतु' प्रकरणसम । यथा अनित्य शब्दो नित्यधर्मरहितत्वादिति । अत्र हि नित्यधर्मरहितत्वादिति हेतु प्रति-साधनेन प्रतिरुद्ध । किं तत्प्रतिसाधनमिति चेत्, नित्य शब्दोऽनित्यधर्मरहितत्वादिति नित्यत्वसाधन । तथा चासत्प्रतिपक्षवाभावाच्च प्रकरणसमत्वं नित्यधर्मरहितत्वादिति हेतो ।

तस्मात्पाचरूप्य हेतुलक्षणमयतमाभावे हेत्वाभासत्वप्रज्ञगादिति सूक्त । हेतुलक्षणरहिता हेतुवदवभासमाना मल्ल ह वाभासा । पचरूपायतमशून्यत्वाद्धेतुलक्षणरहितत्व कतिपयरूपसम्पत्तेर्हेतुवद-वभासमानत्वमिति वचनादिति । तदतत्तदपि नैयायिकाभिमननमनु-पपन्न, कृत्तिकोदस्य पक्षधर्मरहितस्यापि शकटोदय प्रति हेतुत्वदर्श-नान् पाचरूप्यस्याव्याप्ते ।

किं च केवलान्वयिकेणान्वयतिरेकिणोर्हेत्वो पाचरूप्याभावेऽपि गमकत्वं तरेवागीक्रियते । तथा हि—ते मयते, त्रिविवो हेतु — अत्रयव्यतिरेकी, केवलान्वयी, केवलव्यतिरेकी चेति । तत्र पचरूपो-पपन्नोऽन्वयव्यतिरेकी, यथा शब्दोऽनित्यो भवितुमर्हति कृतकत्वात् । यद्य कृतकं तत्तदनित्य, यथा घट । यद्यदनित्यं न भवति तत्तत्कृतकं न भवति, यथाऽऽकाश । तथा चायं कृतक, तस्मादनित्य एवेति । अत्र शब्द पक्षीकृत्यानित्यत्व मायते, तत्र कृतकत्व हेतु । तस्य पक्षाकृतशब्दधर्मत्वात्पक्षधर्मत्वमस्ति । सपक्षे घटादौ वर्तमान-त्वात्, त्रिपक्षे गगनादायवर्तमानत्वादन्वयव्यतिरेकित्व ।

पश्चमपक्षवृत्तिर्निपक्षवृत्तिरहित केवलान्वयी । यथाऽदृष्टादय कस्यचित्प्रत्यक्षा, अनुमयत्यात् यद्यदनुमेयं तत्तत्कस्यचित्प्रत्यक्ष । यथाऽग्न्यादिरिति । अत्र 'अदृष्टादय' पक्ष, कस्यचित्प्रत्यक्षत्वं साध्य. अनुमयत्व हेतु, अग्न्यादयन्वपदृष्टात् । अनुमेयत्व हेतु पक्ष

कृतेऽदृष्टादौ वर्तते, सपक्षभूतऽग्न्यादौ वर्तते, ततः पक्षधमस्य सपक्षे सत्त्वं चास्ति । विपक्षे पुनरत्र नास्त्वय, सर्वस्यापि पक्षमपक्षातर्भा वान् । तस्माद्विपक्षाद्व्यापृतिर्नास्त्वय, व्यापृत्तरवधिसापेक्षत्वादवधि भूतस्य च विपक्षस्याभावात् । शेषमन्वय-व्यतिरेकि-वद्द्रष्टव्यम् ।

पक्षवृत्तिर्विपक्षव्यापृत्त सपक्षरहितो हेतुः केवलव्यतिरेकी । यथा जीवच्छरीर सात्मक भवितुमर्हति प्राणादिमत्त्वात् । यद्यत्सामरु न भवति तत्तत्प्राणादिमत्तं भवति, यथा लाष्टमिति । अत्र जीवच्छरीर पक्ष, सामकन्व साध्य, प्राणादिमत्त हेतु, लाष्टादिर्व्यतिरेकि दृष्टान्तः । प्राणादिमत्त हेतु पक्षाकृते जीवच्छरीरे वर्तते । विपक्षाच्च लाष्टादव्यतिरेकं वर्तते । सपक्ष पुनरत्र नास्त्वय । सर्वस्यापि पक्षविपक्षातभावादस्ति । शेष पूर्ववत् ।

एवमेतेषां प्रयाणां हतूनां मध्यऽव्यव्यतिरेकिण एव पांचरूप्य, केवला-व्यतिरेको विपक्षव्यापृत्यभंगान् केवलव्यतिरेकिण सपक्षसत्त्वाभावाच्च नैयायिकमतानुसारेणैव पांचरूप्यव्यभिचारः । अन्यथा नुपपत्तेस्तु सर्वहतू-मात्तन्वाद्धतुलक्षणत्वमुच्यते । तदभावे हेतोस्त्वसाध्यगमकत्वाघटनात् ।

यदुक्तमसिद्धादिदोषचकनिवारणाय क्रमेण पंचरूपाणीति तत्र, अयथानुपपत्तिमत्त्वेन निश्चित-वक्ष्यमात्मदभिमतलक्षणस्य तन्निवारकत्वसिद्धेः । तथा हि, साध्यान्वयानुपपत्तिमत्त्वे मति निश्चयपथप्राप्तत्वं एतद् हतालक्षण साध्याविताभावित्वेन निश्चिता हेतुरिति वचनात् । न चतदसिद्धत्वास्ति, शब्दानित्यत्वसाध्यायाभिप्रेतस्य चाशुपत्वादेः स्वरूपस्यैवभावे कुतो-यथानुपपत्तिमत्त्वेन निश्चयपथप्राप्तिः ।

ततः साध्यान्वयानुपपत्तिमत्त्वेन निश्चयपथप्रप्त्यभावादेवास्य हेत्वामासत्वं, न तु पक्षधर्मत्वाभावात् अपक्षधमस्यापि वृत्तिकोदपादैर्य

थाक्तलक्षणसम्पत्तेरेव सद्धेतुत्प्रतिपादनात् । विरुद्धादिस्तु तदभाव स्पष्ट एव । नहि विरुद्धस्य व्यभिचारिणो वाधितविषयस्य सम्प्रतिपक्षस्य वान्यथानुपपत्तिमत्त्वेन निश्चयप्रप्राप्तिरस्ति । तस्माद्यस्यान्यथानुपपत्तिमत्त्व सति यांग्यदेशे निश्चयपथप्राप्तिरस्ति स एव सद्धेतु , अपरस्तदाभास इति स्थित ।

किंच गर्भस्थो मैत्रतुनय श्यामो भ्रित्तुमर्हति, मैत्रतनयत्वात् सम्प्रतिपन्नमैत्रतनयवदित्यत्रापि त्रग्व्यपाचरूप्ययावैद्वयोगाभिमतयोरतिव्याप्तरक्षणत्व । तथा हि, परिदृश्यमानेषु पचमु मैत्रपुत्रपु श्यामतामुपलभ्य तद्गर्भगतमपि विवादापन्न पक्षीकृत्य श्यामवसाधनाय प्रयुक्तो मैत्रतनयाख्या हेतुरामास इति तात्प्रसिद्ध । अश्यामत्वस्यापि तत्र सभावितत्वात् । तन्मभाजना च श्यामत्व प्रति मैत्रतनवत्वस्यान्यथानुपपत्त्यभावात् । तदभावश्च सहक्रमभावनियमाभावात् ।

यस्य हि धर्मस्य येन धर्मेण सहभाजनियम स त गमयति, यथा शिशपात्वस्य वृक्षत्वेन सहभाजनियमोऽस्तीति शिशपात्वहेतुवृक्षत्वे गमयति । यस्य येन क्रमभाजनियम स त गमयति, यथा धूमस्याग्न्यनतरभावविषमास्तीति धूमोग्नि गमयति । नहि मैत्रतनयत्वस्य हेतुत्वाभिमतस्य श्यामत्वेन साध्यत्वाभिमतेन सहभाव क्रमभावो वा नियमोऽस्ति, येन मैत्रतनयत्व हेतु श्यामत्व साध्य गमयेत् ।

यद्यपि सम्प्रतिपन्नमैत्रपुत्रेषु मैत्रतनयत्वश्यामत्वयो सहभावोस्ति, तथापि नासौ नियत , मैत्रतनयत्वमस्तु श्यामत्व मास्तु इत्येतरूपे विपक्षे वाधकाभावात् । विपक्षनाधकप्रमाणत्वात् हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिनिश्चय । व्याप्तिनिश्चयत सहभाव क्रमभावो वा, सहक्रमभावनियमोऽविनाभाव इति वचनात् । विवादाध्यासितो वृक्षो भ्रित्तुमर्हति, शिशपात्वात् । या या शिशपा स स वृक्ष , यथा सम्प्रतिपन्न

इति । अत्र हि हेतुरस्तु साध्य मा मूर्च्छितमिन् विपक्षे तन्माय-
विपक्षभावभावाप्रमाणा बाधक । वृत्तत्वं हि मामाव शिवास्तत्र ताद-
शेय । न हि विपक्ष सामान्याभावा समर्थति ।

न चैव मैत्रतनयत्वमस्तु श्यामत्वं माभिव्यक्त्युक्तमिच्छिदायत्रमस्ति,
तस्मात्तत्रतनयत्व हत्वाभासः । तस्य तारत्यश्रमत्वमस्ति, पक्षी
कृत गमस्ये तत्त्वद्वायात् । मपक्षेषु सप्रतिपक्षेषु तस्य विद्यमानत्वा
स्तपक्षे सरमप्यस्ति । विपक्षस्य पुनरप्यपि मध्यक्षेत्रपुत्रस्यो व्यापने
मानत्वादिपक्षद्वारादृष्टिरस्ति । विपक्षवाधाभावाद्विपक्षविपक्षत्वमस्ति ।
नहि गर्भस्यस्य र्यामस्य कनचिद्वाप्यते । असत्प्रतिपक्षत्वमप्यस्ति,
प्रतिपक्षसमबलप्रमाणाभावात् । इति पांचरूप्यसम्पत्ति । त्रैरूप्य तु
सहस्र शत-यापन मुतरा सिद्धमेव ।

ननु च न पांचरूप्यमात्र ह्यलक्षणम् । किं तर्हि ? अयथानुपप-
त्त्युपलक्षणमिति च तर्हि सैवैवाबलक्षणमस्तु । तदभावे पांचरूप्यम-
प्यत्रापि मंत्रतनयत्वो न हेतुः । तत्सद्भावे पांचरूप्याभावाऽपि वृ-
त्तिकोदयादो हतुत्वमिति । तदुक्तम्—

“अयथानुपपत्तय यत्र तत्र त्रयेण किं ।

नायथानुपपत्तय यत्र तत्र त्रयेण किं ॥” इति श्रीद्वार प्रति ।

योगान् प्रति तु—

“अयथानुपपत्तय यत्र किं तत्र पचमि ।

नान्यथानुपपत्तय यत्र किं तत्र पचमि ॥१॥” इति ।

सायमन्यथानुपपत्तिनिर्धेयैरुपलक्षणा हेतु मन्वपतो द्विविध ।
द्विविधरूप प्रतिषेधरूपक्षति । द्विविधरूपोऽपि द्विविधा विविधाधरु-
प्रतिषेधसाधरुश्चेति । तत्राद्योऽस्तु तत्र तत्र कश्चि कार्यरूपो, यथा
पर्यताऽयमाग्निमाधूमरत्नायथानुपपत्तित्त्वं भूम् । धूमो एतस्य का-
र्यभूतत्वात्तत्राऽनुपपत्तमागोऽग्नि गमयति । कश्चिन् कारणरूप यथा

वृष्टिर्भविष्यति विशिष्टमेघान्यथानुपपत्तेरिति । अत्र मैत्रविशेषो हि वर्षस्य कारण स्वकार्यभूत वर्षं गमयति ।

ननु कार्य कारणानुमापकमस्तु कारणाभावे कार्यस्यानुपपत्ते । कारण तु कार्याभावेऽपि सम्भवति, यथा घूमाभावेऽपि सम्भवन् वह्निमुपतीत । अत एव न वह्निर्घूमं गमयति इति चेत् तन्न, उमीळितशक्तिकस्य कारणस्य कार्यव्यभिचारित्वेन कार्यं प्रति हेतुत्वाविरोधात् । कश्चिद्विशेषरूपो, यथा वृक्षोऽयं शिशपात्या यथानुपपत्तेरिति । अत्र शिशपा हि वृक्षविशेष सामान्यभूत वृक्षं गमयति । न हि वृक्षाभावे वृक्षविशेषो घटते इति ।

कश्चित्पूर्वचरो, यथा उदेष्यति शकटं कृत्तिकोदयान्यथानुपपत्तेरित्यत्र कृत्तिकादयः । कृत्तिकोदयानंतरं मुहूर्ताते नियमेन शकटोदयो जायते, इति कृत्तिकोदय पूर्वचरो हेतुः शकटोदयं गमयति । कश्चिदुत्तरचरो, यथा उदगाद्गणना प्राक्कृत्तिकादया यथानुपपत्तेरित्यत्र कृत्तिकोदयः । कृत्तिकोदयो हि भरण्युदयोत्तरचरस्तं गमयति । कश्चित्सहचरो, यथा मातुलिङ्गं रूपमद्भित्तुमर्हति रमवस्वा यथानुपपत्तेरित्यत्र रसः । रसो नियमेन रूपमहचरितस्तदभावेऽनुपपद्यमानस्तं गमयति ।

एतेषुदाहरणेषु भावरूपानेत्राग्न्यादीन्माधयतो घूमादयो हेतवो भावरूपा एतेति त्रिप्रिसाधकारिधिरूपाः । एत एव त्रिरुद्धोपलब्ध्य इत्युच्यते । एव त्रिधिरूपस्य हेतोर्त्रिधिसाधकाख्य आद्यो भेद उदाहृतः ।

द्वितीयस्तु निषेधसाधकाख्यः । त्रिरुद्धोपलब्धिरिति तस्यैव नामांतरं । स यथा, नास्य मित्यात्वमास्तिक्रिया यथानुपपत्तेरित्यत्रास्तिक्रियः । आस्तिक्रिय हि सर्वज्ञातरागप्रणीतजीवादितत्त्वार्थराचिलक्षणः । तन्मित्याप्यततो न सम्भवतीति मिथ्यात्वाभावात् साधयति ।

नास्ति

नेकांतात्मकत्वम् । अनेकांतात्मकत्व हि वस्तुन्यबाधितप्रतीतिविषय-
त्वेन प्रतिभासमान सौगतादिपरिकल्पितसर्वधैकांताभाव साधययेव ।

ननु किमिदमनेकातात्मकत्व ' यद्बलाद्बस्तुनि सर्वधैकांताभाव
साध्यते इति चेदुच्यते । सर्वस्मिन्नपि जीवादिवस्तुनि भावाभावरूप
त्वमेकानेकरूपत्वं नित्यानित्यरूपत्वमित्येवमादिकमनेकांतात्मकत्व ।
एष विधिरूपो हेतुर्दक्षित । प्रतिषेधरूपोऽपि हेतुर्द्विविधो, विधिसाधक
प्रतिषेधसाधकश्चेति । तत्रायो यथा, अस्त्यत्र प्राणिनि सम्यक्त्व विप-
रीताभिनिवेशाभावात् । अत्र विपरीताभिनिवेशाभाव प्रतिषेधरूप
सम्यक्त्वसद्भाव साधयति इति प्रतिषेधरूपो विधिसाधको हेतु ।

द्वितीया यथा, नास्त्यत्र घूम अग्यनुपलभेरिति । अत्र ह्यग्न्य
भावं प्रतिषेधरूपो घूमाभाव प्रतिषेधरूपमेव साधयतीति प्रतिषेधरूप
प्रतिषेधसाधको हेतु । तदेव विधिप्रतिषेधरूपतया द्विविधस्य हेतो
कतिचिदनातरभेदा उदाहृता । विस्तरतस्तु परीक्षाभुवत प्रतिपत्त
व्या । इत्यमुक्तलक्षणा हेतव साध्य गमयति, ना-ये, हत्वाभासत्वात् ।
के ते हेत्वाभासा इति चेदुच्यन्ते । हेतुलक्षणराहिता हेतुवदवभासमाना
हेत्वाभासा । ते चतुर्विधा आसिद्धाविरुद्धानैकांतिकाकिंचित्करभेदात् ।
तत्रानिक्षयपथप्राप्तोऽसिद्ध । अनिक्षयपथप्राप्तिसिद्ध हतो न्यरूपामावनि
क्षयान्तस्वरूपसदेहाच्च । स्वरूपाभावनिक्षय स्वरूपासिद्ध । स्वरूपसदेहे
सदिग्धासिद्ध । आद्या यथा, परिणामी शब्दश्चाक्षुपत्यादिति । शब्दस्य हि
प्रावणत्वाच्चाक्षुपत्वाभावो निश्चित इति स्वरूपासिद्धश्चाक्षुपत्वहेतु ।
द्वितीयो यथा, घूमवत्त्वादिविनेकानिक्षय कश्चिदाह अग्निमानय प्रदशो
घूमवत्त्वादिति । अत्र हि घूमवत्त्व हेतु सदिग्धासिद्धस्तस्वरूपे सदेहात् ।

साध्यविपरीतन्यासो विरुद्ध । यथाऽपरिणामी शब्द कृतक
त्वात् । कृतकत्व ह्यपरिणामित्वविरोधिना परिणामित्वेन व्याप्तम् ।
पक्षसपक्षविपक्षवृत्तिरनैकानैक । स द्विविधो, निश्चितविपक्षवृत्तिक

शकितविपक्षवृत्तिकश्चेति । तत्रायो यथा, घूमनय प्रदेशोऽग्निमत्त्वादिति । अत्राग्निमत्त्व हेतु पक्षीकृते सदिह्यमानघूमे पुरावर्तिनि प्रदेशे वर्तते, सपक्षे घूमवति महानसे च वर्तते । विपक्षे घूमरहितत्वेन निश्चितेऽगारावस्थापन्नाग्निमति प्रदेशे वर्तते । इति निश्चयान्निश्चितविपक्षवृत्तिकः ।

द्वितीयो यथा, गर्भस्थो मैत्रतनय श्यामो भवितुमर्हति मैत्रतनयत्वादितरतनयवदिति । अत्र हि मैत्रतनयत्व हेतु पक्षीकृते गर्भस्थे वर्तते, सपक्षे इतरतत्पुत्रे वर्तते, विपक्षे अश्यामे वर्तते । नापीति शकाया आनिवृत्ते शकितविपक्षवृत्तिकः । अपरमपि शकितविपक्षवृत्तिकस्यो दाहरण । सर्वज्ञो न भवति वक्तृत्वाद्द्रव्यापुरुषवदिति । वक्तृत्वस्य हि हेतो पक्षीकृतेऽर्हति, सपक्षे रथ्यापुरुषे यथा वृत्तिरस्ति तथा विपक्षे सर्वज्ञेऽपि वृत्तिः सभान्यते, वक्तृत्वज्ञातृत्वयोरविरोधात् । यद्धि येन सह विरोधि तत्खलु तद्वाति न वर्तते । न च वचनज्ञानयोर्लौके विरोधोऽस्ति, प्रत्युत ज्ञानमत एव वचनसौष्ठय स्पष्ट दृष्ट । ततो ज्ञानोत्कर्षवति सर्वज्ञे वचनोत्कर्षे कानुपपात्तिरिति ।

अप्रयोजका हेतुरकिञ्चित्करः । स द्विविधः, सिद्धसाधनो बाधितविषयश्च । तत्रायो यथा, शब्द श्रावणो भवितुमर्हति शब्दत्वादिति । अत्र श्रावणत्वस्य साध्यस्य शब्दानिष्ठत्वेन सिद्धत्वाद्दतुरकिञ्चित्करः । बाधितविषयस्त्वनेकधा । काश्चित्प्रत्यक्षबाधितविषयः । यथा, अनुष्णोऽग्निर्द्रव्यत्वादित्यत्र द्रव्यत्वहेतुः । तस्य विषयत्वेनाभिमतमनुष्णत्वमुष्णत्वप्राहकेण स्पर्शनप्रत्यक्षेण बाधितः । ततः किञ्चिदपि कर्तुमशक्यत्वादकिञ्चित्करो द्रव्यत्वहेतुः । काश्चित्पुनरनुमानबाधितविषयः । यथा, अपरिणामी शब्दोऽकृतकत्वादिति । अत्र परिणामी शब्दप्रमेयत्वादित्यनुमानेन बाधितविषयत्वः ।

१ काश्चिदागमबाधितविषयः । यथा, प्रेक्षासुरप्रदो धर्मः पुत्रः

१ धर्मः सुखप्रद इत्यागमः ।

पयस्व हेतो । कश्चिःस्वयञ्चनबाधितमिषय । यथा, मे माता वध्या
 पुरुषसयोगेऽप्यगर्मत्वात् प्रसिद्धरभ्यात् । एवमादयोऽप्यकिञ्चित्कर
 विशया स्वयमूया । तदेव हेतुप्रसगादेरभासा अत्रमासिता । ननु
 व्युपन्न प्रति यद्यपि प्रतिज्ञाहेतुम्यामेर पर्याप्त । तथापि बाधबोधार्थ-
 मुदाहरणादिकमभ्युपगतमाचार्यै । उदाहरण च सम्यग्दृष्टावचन ।
 कोऽय दृष्टांतो नामेति चेदुच्यते ।

व्याप्तिसप्रतिपत्तिप्रदेशो दृष्टान्त । व्याप्तिर्हि साध्ये बहूयादौ
 सत्येव साधन धूमादिरस्ति, अस्ति तु नास्तीति साध्यसाधननिय
 तता माहचयलक्षणा । एनामत्र साध्य विना साधनस्याभावादपिना
 भावमिति च व्यपदिशति । तस्या सप्रतिपत्तिर्नाम वादिप्रतिवादि-
 नोर्बुद्धिमास्य । सैषा यत्र सभवति स सप्रतिपत्तिप्रदेशो महानसा
 दिहृदादिश्च, तत्रैव धूमादौ सति नियमेनाग्यादिरस्त्वग्न्याद्यभाये
 नियमेन धूमादिर्नास्तीति सप्रतिपत्तिम्भवात् ।

तत्र महानसादिरन्वयदृष्टात्, अत्र साध्यसाधनयोर्भावरूपान्व-
 यसप्रतिपत्तिसमजात् । हृदादिस्तु व्यतिरेकदृष्टात्, अत्र साध्यसा
 धनैर्घोरभावरूपान्विरक्तसप्रतिपत्तिसमजात् । दृष्टांतो चैतौ, दृष्टान्त-
 तौ धर्मौ साध्यसाधनरूपौ यत्र स दृष्टांत इत्यर्थानुवृत्ते । उक्तलक्ष
 णस्यास्य दृष्टांतस्य यत्सम्यग्ग्रचन तदुदाहरण । न च वचनमात्रमय
 दृष्टात् इति किंतु दृष्टातत्वेन वचन । तद्यथा, यो यो धूमयानसा
 यसाग्निमान्, यथा महानस इति । यत्राग्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि
 नस्ति, यथा महाहृद् इति च । एवमिधेनैव वचनेन दृष्टांतस्य
 दृष्टान्तचन प्रतिपादनसमजात् ।

उदाहरणलक्षणरहित उदाहरणवदनभास्त्रमान उदाहरणाभास ।
 उदाहरणलक्षणरहितश्च द्वेषा समवति, दृष्टांतस्यासम्यग्ग्रचनेना
 दृष्टांतस्य सम्यग्ग्रचनेन वा । तत्राय यथा, यो यो बहिमान् स स

धूमवान्, यथा महानस इति, यत्र यत्र धूमो नास्ति तत्र तत्र अग्नि-
नास्ति, यथा महाहृद् इति च व्याप्य-यापकयोर्वैपरीत्येन कथन ।

ननु किमिदं व्याप्य व्यापकं नामेति चेदुच्यते । साहचर्यनिय-
मरूपां व्याप्तिक्रियां प्रति यत्कर्म तद्व्याप्य । शिपूर्वादापे कर्मणि
व्याप्यविधानाद्व्याप्यमिति सिद्धत्वात् । तच्च व्याप्य धूमादि । एनामेव
व्याप्तिक्रिया प्रति यत्कर्तृ तद्व्यापक । व्यापे कर्तरि ण्यौ सति
व्यापकमिति सिद्धे । एव सति धूममग्निर्व्याप्तोति, यत्र धूमो वर्तते
तत्र नियमेनाव्यभिचारे इति यावत्तत्र धूममिति नियमेनाव्यभिचारेणात् ।
धूमस्तु न तवाग्निं व्याप्तोति, तस्यागारावस्थस्य धूम विनापि वर्तमा-
नत्वात् । यत्राग्निर्वर्तते तत्र धूमोपि नियमेन वर्तते इत्यसम्भवात् ।

नन्वादधनमग्निं व्याप्तोत्येव धूम इति चेद् ओमिति ब्रूमहे ।
यत्र यत्राग्निश्चितमूलो धूमस्तत्र तत्राग्निरिति यथा तथैव यत्र यत्राद-
धनोऽग्निस्तत्र तत्र धूम इत्यपि सम्भवात् । बद्धिमात्रस्य तु धूमविशेष
प्रति व्यापकत्वमेव, अनुमातुस्तात्रमात्रपेक्षत्वात् । ततो यो यो धूम
वानसावसावग्निमान्, यथा महानस इत्येव गम्यगृह्यातत्रचन उक्तव्य ।
विपरीतवचन तु दृष्टाताभास एतन्नयमसम्यग्रचनरूपोऽन्वयदृष्टा-
ताभास । व्यतिरेकव्याप्ती तु व्यापकस्याग्रेरभावो व्याप्य, व्याप्यस्य
धूमस्याभावो व्यापक । तथा सति यत्र यत्राग्न्यभावास्तत्र तत्र
धूमाभावो, यत्रा हृद् इत्येव उक्तव्य । विपरीतरूचन त्वसम्यग्रचन
त्वादुदाहरणाभास एव । अवयव्याप्तौ व्यतिरेकदृष्टातत्रचन, व्यति-
रेकव्याप्तावन्यदृष्टातत्रचन चोदाहरणाभावो । स्पष्टमुदाहरण ।

ननु गर्भस्थ श्यामो भैरतनयत्वात्माप्रतभैरतनयत्वात्त्याद्यधु-
मानप्रयोगे पक्षसु भैरतनयेध्वन्वयदृष्टातपु यत्र यत्र भैरतनयत्व
तत्र तत्र श्यामत्वमित्यवयव्याप्ते, व्यतिरेकदृष्टातेषु गौरेर्भैरतन-
येषु सर्वत्र श्यामत्व नास्ति तत्र तत्र भैरतनयत्व नास्तीति

व्यतिरेकव्याप्तेषु सभवान्निश्चितसाधने गभस्थमैत्रतनये पक्षे साध्य-
भूतश्यामवसदेहस्य गुणत्वात्मम्यगनुमानं प्रमज्येतति चेन्न ।

दृष्टान्तस्य विचारान्तरबाधितत्वात् । तथा हि, साध्यत्वेनाभिमत-
मिदं हि श्यामरूपं कार्यं सत् स्वसिद्धये कारणमवेक्षते । तच्च कारणं
न तावन्मैत्रतनयत्वविनापि तदिदं पुरपातरे श्यामत्वदशनात् ।
न हि कुलाळवक्त्रादिकमतरेणापि सभविन पटस्य कुलाळादिक
कारणं । एवमैत्रतनयत्वस्य श्यामत्वं प्रत्यकारणत्वे निश्चिते यत्र यत्र
मैत्रतनयत्वं न तत्र तत्र श्यामत्वं किंतु यत्र यत्र श्यामत्वस्य कारणं
विशिष्टनामकर्मानुगृहीतशाकाद्याहारपारणामस्य तत्र तस्य कार्यं श्या-
मत्वमिति साम्प्रसारूपस्य विशिष्टनामकमानुगृहीतशाकाद्याहारपरिणा-
मस्य श्यामत्वं प्रातः व्याप्यते । स तु पक्षः न निर्धार्यत इति सद्विधा
सिद्धः । मैत्रतनयत्वत्कारणत्वादेव श्यामत्वं कार्यं न गमयेदिति ।

कश्चिन्निरुपाधिकसंबन्धो याम्भिरित्यभिवाय साधनाव्यापकत्वे
सति साध्यसमवाप्तिरुपाधिरित्यभिधत्ते । सायमन्योयाश्रयः । प्रपञ्चि-
तमेतदुपाधिनिराकरणकारण्यकश्चिन्काथामिति विरम्यते । साधन-
वत्तया पक्षस्य दृष्टान्तसाम्यकथनमुपनयः । तथा चायं धूमनानिति ।
साधनानुनादपुरस्सरसाध्यनियमप्रचननिगमनः । तस्मादग्निमाने-
वेति । अन्योऽव्यत्ययनं कथनमनयोरायासः । श्यवसितमनुमानः ।

अथागमो लक्ष्यतः । आतवाक्यनिबन्धनमर्हन्नानमागमः । अत्रा-
गम इति लक्ष्यः । अवशिष्टलक्षणः । अत्रज्ञानमित्यतानुद्वयमाने
प्रत्यक्षादायतिव्याप्तिः, अत उक्तवाक्यनिबन्धनमिति । वाक्यनिबन्धन-
मर्थज्ञानमागम इत्युच्यमानेऽपि यादृच्छिद्यमवादिषु त्रिप्रलभवाक्यज-
न्येषु सुतोमत्तादिवाक्यजन्येषु वा नदीतीरफलससर्गादिज्ञानेष्विति
याम्भिरिति । अत उक्तमातन्नि । आतवाक्यनिबन्धनज्ञानमि युच्यमानेऽपि
आतवाक्यकर्मकं श्रावणप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः, अत उक्तमर्थेति । अर्थ

स्तात्पर्यरूप इति यावत् । तात्पर्यमेव वचसीत्यभियुक्तप्रचिनात् । तत
 आप्तवाक्यनिबन्धनमर्थज्ञानमित्युक्तमागमलक्षण निर्दोषमेव ।

यथा “सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः” इत्यादिवाक्यार्थ-
 ज्ञान । सम्यग्दर्शनादीन्नेकानि मोक्षस्य सकृत्कर्मक्षयस्य मार्ग उपायो,
 न तु मार्गाः, ततो भिन्नलक्षणानां दर्शनादीनां त्रयाणां समुदितानामेव
 मार्गवत्, न तु प्रत्यकमित्ययमर्थः । माग इत्येकप्रचनप्रयोगस्तात्पर्यमिद्ध,
 अयमेव वाक्याय अत्रैतार्थे प्रमाणसाध्यसशयादिनिवृत्ति प्रमिति ।

क पुनरयमाप्त इति चदुच्यते । आप्त प्रत्यक्षप्रमितसकल-
 र्थत्व सति परमाहितोर्षदशक । प्रमितेत्यादाप्रच्यमाने श्रुतवेषलि-
 प्वति-याति, तेयामागमप्रमितसकलार्थत्वात् । अत उक्त प्रत्यक्षेति ।
 प्रत्यक्षप्रमितसकलार्थ इत्येताप्रदुच्यमाने सिद्धेष्वति-याति, अत उक्त
 परमेत्यादि । परम हित नि श्रयसम् । तदुपदेश एव अर्हत प्रामु-
 ह्येन प्रवृत्ति । अयत्र तु प्रश्नानुरोधादुपसर्जनत्वनेति भावः । नैव
 विध सिद्धपरमेष्ठी, तस्यानुपदेशकत्वात् । ततोऽनन विशेषणेन तत्र
 नातिव्याप्ति । आप्तमद्वात्रे प्रमाणमुपन्यस्त । नैयायिकाद्यभिमतानां
 माप्ताभासानामसर्वज्ञ तत्प्रत्यक्षप्रमितेत्यादिविशेषणेनैव निरासः ।

ननु नैयायिकाभिमत आप्त कथं न सर्वज्ञः ? इति चेदुच्यते
 तस्य ज्ञानस्यास्वप्रकाशकत्वादेकत्वाच्च विशेषणभूत स्वकीय ज्ञानमेव
 न जानातीति तद्विशिष्टमात्मानं सर्वज्ञोऽहमिति कथं जानीयात् ?
 एतन्मात्मज्ञोऽयमसर्वज्ञ एव । प्रपचितं च सुगतादीनामाप्ताभासत्वं
 आप्तमीमासाप्रचरणे श्रामदाचार्यपरिचितं विरम्यते । वाक्यं तु तत्रा-
 त्तसिद्धमिति नेह लक्ष्यतः ।

अथ कोऽयमर्थो नाम ? उच्यते । अर्थोऽनेकांतः । अर्थ इति
 निर्देशः, अभिधेय इति यावत् । अनेकांत इति

अता धर्मा सामान्यविशेषपर्याया गुणा यस्येति सिद्धोऽनेकांत । तत्र सामान्यमनुवृत्तस्वरूप, तद्धि घटत्व पृथुबुध्नादराकार, गात्वमिति सास्नादिमन्वमेव । तस्मान्न व्यक्तितोऽत्यतमयान्निल्यमेकमनेकवृत्ति ।

अन्यथा ' न यानि न च तत्रास्ते न पश्चादस्ति नाशवत् । जहानि पूर्वं ताधारमहो व्यसनसतति " ॥ इति दिङ्नागदूषणदूषि तगणप्रसरप्रसगात् । पृथुबुध्नादराकारादिदर्शनानंतरमेव घटाऽय गौरयमित्याद्यनुवृत्तप्रत्ययसमवात् । विशेषोऽपि स्थूलेऽय घट सूक्ष्म इत्यादिव्यावृत्तप्रत्ययानुत्पन्न घटादिस्वरूपमेव । तथा चाह भगवान्सांख्यिक्यनदिभट्टारक "सामान्यविशेषात्मा तदथ " इति ।

पर्याया द्विविध, अथपर्याया व्यजनपर्यायश्चेति । तत्रार्थपर्यायो भूतत्वमविष्यत्वसस्पशराहितशुद्धवतमानकालत्वाच्छेदन वस्तुस्वरूप । तदतश्चुसूनयनिषयमामनत्यमित्युक्ता । एतदकदशात्रविन खलु स्त्रैगता क्षणिकत्वादिन । व्यजनव्यक्ति, प्रवृत्तिनिवृत्तिनिबन्धनजला नयनाद्यर्थक्रियाकारित्व । तेनोपलक्षित पर्यायो यजनपर्याया-मृदादे पिडस्यासकाशकुसूलबटरुपालादय पर्याया ।

आवद्द्रव्यभाविन सकलपर्यायानुवर्तिनो गुणा । वस्तुत्वरूप रसगघस्पर्शादय । मृद्द्रव्यसवधिनो हि वस्तुत्वादय पिडादिपर्या याननुवर्तते, न तु पिडादय स्थासादान् । तत्र एव पर्यायाणा गुणे भ्यो भेद । यद्यपि सामान्यानिर्गेषा पर्यायौ तथापि सकेनग्रहणनिबन्ध नस्य शब्दपरवहारविषयत्वा(दा)गमप्रस्तावे तथा पृग्हनिर्दश । तदनयोर्गुणपर्यायवार्द्ध्यमाश्रय "गुणपर्ययवद् द्रव्य" इति आचा र्यानुशासनात् । तदपि सत्त्वमेव "सत्त्व द्रव्य" इत्याकरजवचनात् ।

तदपि आवद्द्रव्यमजीवद् य चेति सक्षेत्रतो द्विविध । द्वयमध्येनद्रुप चिनिनाशस्थितियोगे "उत्पाद ययध्रौव्ययुक्त सत्" इति निरूपणात् ।

तथा हि, जीवद्रव्यस्य स्वर्गप्रापकपुण्योदये सति मनुष्यस्वभावस्य व्यय , देवत्वभास्योत्पाद , चैतन्यस्वभावस्य धीव्यमिति, जीवद्रव्यस्य सर्वधैकांतरूपत्वं पुण्यादयैकत्वप्रसगात् । सर्वधा भेदे पुण्यवानय फलवानय इति पुण्यसपादनैयर्थ्यप्रसगात् परोपकारस्याप्यात्ममुक्तुतार्थमेव प्रवृत्तमानत्वात् । तस्माज्जीवद्रव्यरूपेणाभेद । मनुष्यपर्यायदेवपर्यायरूपेणाभेद इति प्रतिनियतनयनिरस्ताविरोधौ भेदाभेदौ प्रामाणिकावय ।

तथैवाज्जीवद्रव्यस्य मृद्द्रव्यस्यापि मृद पिंडाकारस्य व्यय , पृथुबुधोदराकारस्योत्पाद , मृद्रूपस्य ध्रुवत्वमिति, सिद्धमुत्पादादियुक्तस्वमर्जास्य । स्यामिसमतमद्वाचार्याभिमतमतानुसारी वामनापि सदुपदेशात्प्राक्तनमज्ञानस्वभाव हंतुमुपरितननयमर्थज्ञानस्वभाव स्वीकर्तुं च य समर्थ आत्मा स एव शास्त्राधिकारीत्याह “न शास्त्रमसद्द्रव्येऽर्थवत्” इति । तदेवमनेकातात्मक वस्तु प्रमाणवाक्यत्रिपयत्वादर्थत्वेनाप्रतिष्ठते । तथा च प्रयोग , सर्वमनेकातात्मक, सत्त्वात्, युक्तसाध्य न तत्रोक्तसाधन यथा गगनारविंदमिति ।

ननु यद्यप्यरविंद गगने नास्त्येव तथापि सरस्यस्तीति ततो न सत्त्वहेतुव्यावृत्तिश्चेत्तर्हि तदेतदरविंदमाधिकरणविशेषापेक्षया सदमदात्मकमनेकातात्मिकवयदृष्टातत्त्व, भवैतव प्रतिपादितमिति सत्ताष्टव्यमायुष्मता । उदाहृतवाक्येनापि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणा मोक्षकारणत्वमेव न ससारकारणत्वमिति त्रिपयनिभागेन कारणाकारणात्मकत्वं प्रतिपद्यते । सर्व वाक्य साधारणमिति न्यायात् । एव प्रमाणासिद्धमनेकातात्मक वस्तु ।

नया विभज्यते, वनु कोय नयो नाम उच्यते । प्रमाणगृहीतार्थैकदेशप्राही प्रमातुरभिप्रायविशेषो नयो “नयो ज्ञातुरभिप्राय ” इत्यभिधानात् । स नय संक्षेपेण द्वेषा द्रव्यार्थिकनय पर्यायार्थिकनयश्चेति । धिकनय द्रव्यपर्यायरूपमेकानेकात्मकमनेकात

प्रमाणप्रतिपन्नमर्थं विभक्त्य पर्यायार्थिकनपथियस्य भेदस्पोपम-
 मयिनारस्थानमात्रमम्युजास्यनियय द्रव्यमभेदेन स्पष्टहारपनि
 नयातरिपयसापेक्ष सन्नम इयभिधानात् ।

यथा सुवर्णमाथेरी । अत्र द्रव्यार्थिकनयाभिप्रायेण सुवर्णं
 द्रव्यानयनचादनायां कटकं कुडलं धेयूरं चोपनयनुरोता
 मरसि, सुवर्णरूपेण कटकादीनां भेदाभावात् । द्रव्यार्थिकनयमुर
 सर्जनीकृत्य प्रथतमान पर्यायार्थिकनयमशक्यं कुडलमानययुक्तं न
 कटकादीं प्रवर्तते, कटकादिपर्यायस्य ततो भिन्नत्वात् । ततो द्रव्या-
 र्थिकनयाभिप्रायेण सुवर्णं स्यादेकमेव । पर्यायार्थिकनयाभिप्रायेण
 स्यादनेकमेव । ममणोभयनयाभिप्रायेण स्यादेकमेकं च ।

युगपद्भयनयाभिप्रायेण स्यादयत्कृत्य । युगपत्प्राप्तेन नवद्वयेन
 विविक्तस्वरूपधारकत्वानकत्वयोर्मिश्रमाभावात् । न हि युगपद्भयन
 तेन शब्दद्वयन घटस्य प्रधानभूतयो रूपस्वरसारयोर्विधितस्वरूपयो
 प्रतिपादनं शक्यं । तदेतदयत्कृत्यव्यवस्थं तत्तदभिप्रायेकपननेनैक-
 त्वादिना समुचितं स्यादेकमेवकृत्यं, स्यादेकमेवकृत्यं, स्यादेकाने-
 कमेवकृत्यमिति स्यात् । सैषा उपनिनिर्णयपरिपाटी सप्तमगीत्युच्य
 ते । भगशां स्य वस्तुस्वरूपभेदवाचकत्वात् । सप्तानां भगानां
 समाहार सप्तमगीति सिद्धः ।

नन्वेकत्र वस्तुनि सप्तानां भगानां कथं समं इति चेत्, यथै
 कस्मिन् रूपान् घटं रसयान् गन्धान् स्पर्शवानिति पृथग्व्यवहार
 निबधना रूपत्वादिस्वरूपभेदाः सम्भवति तथैवति सतोऽव्ययमायुष्मता ।
 एवमव परमद्रव्यार्थिकनयाभिप्रायानियय परमद्रव्यसत्ता, तदपेभयैरमे
 वाद्वितीयं मलं नेह नानास्ति विचिन, मद्रूपेण चेतनानामचतनानां
 च भेदाभावात्, भेद तु सद्विलक्षणत्वात् तेषामसत्त्वप्रसगात् ।

अतस्त्वनपस्तु परमपर्यायार्थिकं । स हि भूतत्वभविष्यत्वा-

‘म्यामपरामृष्ट शुद्धवर्तमानकालावच्छिन्न वस्तुरूप परामृशति । तन्नया-
भिप्रायेण बाद्धामिमतक्षणिकत्वसिद्धिः । एते नयाभिप्राया सकल-
स्वविषयाशेषात्मकमनेकात् प्रमाणविषय विभज्य व्यग्रहारयति ।

स्यादेकमेव द्रव्यात्मना वस्तु, नो नाना । स्यान्नानैव पर्याया
त्मनो नैकमिति । तदेतत्प्रतिपादितमाचार्यसमतमद्रस्वामिभिः “अ-
नेकातोऽप्यनेकात् प्रमाणनयसाधन । अनेकात् प्रमाणात्ते तदेका-
तोर्पितान्नयात् ॥१॥” इति । अनियतानेकधर्मग्रहस्तुविषयत्वात्प्रमाणस्य
नियतकधर्मवद्वस्तुविषयत्वाच्च नयस्य । यद्येनामार्हतीं सरणिमुल्लुघ्य सर्व-
थैकमेवाद्वितीय ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन, कथंचिदपि नाना नेत्या-
ग्रह स्यात्तदेतदर्थभास । एतत्प्रतिपादकमतिरचनमागमाभास , प्र-
त्यक्षेण सत्य भिदा तत्र भिदेत्यादिनागमेन च बाधितविषयत्वात् ।

सर्वथा भेद एव न कथंचिदप्यभेद इत्यत्राप्येवमेव विज्ञेय,
सद्रूपेणापि भेदेऽसत् अर्थक्रियाकारित्वासम्भवात् । ननु प्रतिनियता-
भिप्रायगोचरतया पृथगात्मनां परस्परसाहचर्यान्पेक्षाणा मिथ्याभूता-
नामेकत्वादीनां धर्माणा साहचर्यलक्षणसमुदायोऽपि मिथ्यैवेति चेत्
दगीकुर्महे, परस्परपकार्योपकारकभाव विना स्वतंत्रतया नैरपेक्ष्या-
पेक्षाया पटस्वभावननिमुक्तस्य तत्समूहस्य शीतनिवारणाद्यर्थक्रियाव
देकत्वानेकत्वानामर्थक्रियाया सामर्थ्याभावात्कथंचिमिथ्यात्वस्यापि
सम्भवात् । तदुक्तमीतमामासाया स्वामिसमतमद्राचार्य ।

“मिथ्यासमूहो मिथ्याचेन्न मिथ्यैकाततास्ति न ।

निरपेक्षा नया मिथ्या सापेक्षा वस्तुतोऽर्थकृत् ॥१॥ इति ।

ततो नयप्रमाणाभ्या वस्तुसिद्धिरिति सिद्ध सिद्धात् । इति
पर्याप्तमागमप्रमाण ।

इति तृतीय प्रकाशः ।

इति श्री

न्यायदीपिका

नये नियम ।

सनातनजैनप्रथमालामें सब प्रथम भाषाटीकासहित और चुन्नीलालजैनप्रथमालामें केवल भाषा के छपेंगे । अब अक न निकालकर पूरे प्रथम छपग और १) ठ डिपोजिटका भेजकर पके माहक बननेवालोकों प्रथम तैयार होतेही सनातनजैनप्रथमालाके पौनी कामतसे और चुन्नीलालजैनप्रथमालाके आधी कीमतस सब प्रथम बी पी द्वारा भेजत रहेंगे । अर्जनी असमर्थ विद्वानविचारियोंको विनामूल्य । पहिलेके छपे सस्कृत प्रथम भी पठे माहकोंका पौनी कीमतस भेजे जायग । और—

जो महाशय एकमुस्त १०) रुपये दान करके इम सस्याके स्थायी सहायक बनेंग, उन्हें अबसे छपनगले हर एक प्रथमका एक एक प्रति विनामूल्य पोष्टेजमात्रके बी पी से भेजी जायगी ।

विक्रयार्थ तैयार ग्रथ ।

आप्तपरीक्षासटीक व पत्रपरीक्षा मूळ २) समयप्राप्त दो सस्कृतटीकासहित १) तत्त्वार्थराजवार्तिकपूर्वार्द्ध १) उत्तरार्द्ध १) पूण १) आप्तमीमांसाभाष्य टीका और प्रमाणपरीक्षासहित २) शब्दाणवचद्विका (सटीक जनेन्द्रव्याकरण) १) शब्दानुशासन (शाकटायनलघुश्रुति) १ खंड २) जनेन्द्रप्रक्रिया पूज्यपाद गुणनदिष्ट १॥) शकटापनघातुपाठ १=) जिनशतक सस्कृत भाषा दो टीकासहित ॥) धर्मरत्नोद्योत दोहे चौपाई १) धर्मप्रश्नोत्तर (प्रश्नोत्तरभावसाधार) वचनिका २। महावीरचरित्र -) न्यायदीपिका मूळ १) परीक्षामुख हिंदी और बगानुवाद सहित १) सस्कृतप्रवेशिनी छपरही है ।

प नालाल जैन महामंत्री भारतीयजैनसिद्धांतप्रकाशिनीसंस्था,
डि० मदागिन जैनमंदिर पाद-बनारस सिटी ।

